

CEP ÜNİVERSİTESİ

Nüfus Coğrafyası

PIERRE GEORGE

Remzi Kitabevi • PRESSES UNIVERSITAIRES DE FRANCE

CEP ÜNİVERSİTESİ

Nüfus Coğrafyası

Géographie de la population

PIERRE GEORGE

Çeviren
TANJU GÖKÇÖL

İletişim Yayınları • PRESSES UNIVERSITAIRES DE FRANCE

İletişim Yayınları • PRESSES UNIVERSITAIRES DE FRANCE

CEP ÜNİVERSİTESİ

İletişim Yayıncılık A.Ş. Adına Sahibi: Murat Belge
Genel Yayın Yönetmeni: Fahri Aral
Yayın Yönetmeni: Erkan Kayılı
Yayın Danışmanı: Ahmet İnsel

Yayın Kurulu:
Fahri Aral, Murat Belge, Tanıl Bora, Murat Gültekingil,
Ahmet İnsel, Erkan Kayılı, Ümit Kıvanç,
Tuğrul Paşaoğlu, Mete Tunçay.

Görsel Tasarım: Ümit Kıvanç
Dizgi: Maraton Dizgievi
Sayfa Düzeni: Hüsnü Abbas
Baskı: Şefik Matbaası (iç) / Ayhan Matbaası (kapak)
Dağıtım: Hür Basın Dağıtım A.Ş.

İletişim Yayıncılık A.Ş. Cep Üniversitesi 55 - ISBN 975-470-121 0

1. Basım - İletişim Yayınları, Kasım 1991.
Mayıs 1990 tarihli 7. baskısından çevrilmiştir.

© Que sais-je?, Presses Universitaires de France, 1965
108, Boulevard Saint-Germain, 75006, Paris-France
© İletişim Yayıncılık A.Ş., 1991
Klodfarer Cad. İletişim Han No:7 34400
Cağaloğlu-İSTANBUL, Tel: 516 22 60 - 61 - 62

YAZARIN DİĞER ESERLERİ

Introduction à l'étude géographique de la population du monde, PUF, 1951.
Questions de géographie de la population, PUF, 1959.
Population et peuplement, PUF, 1980.
Les migrations internationales, PUF, 1976
Les populations actives, PUF, 1978.
Géopolitique des minorités, PUF, 1984.
Fin de siècle en Occident, déclin ou métamorphose ?, PUF, 1982.
Le problème allemand en Tchécoslovaquie, 1919-1946, Paris, Droz, 1947
L'immigration en France, Paris, Armand Colin, 1986.
Les hommes sur la Terre Paris, Seghers-Robert Lafont, 1989.

Önsöz

Günümüzde bilgi bir yandan en önemli değer haline gelirken diğer yandan da artan bir hızla gelişiyor, çeşitleniyor. Ama katlanarak büyüyen bilgi üretiminden yararlanmak, özellikle gündelik yaşam kaygılarının baskısı altında, zorlaşıyor. Her şeye rağmen bilgiye ulaşma çabasını sürdürenler için de imkânlar pek fazla değil.

Ayrıca, özellikle Türkiye gibi ülkelerde bir konuda kendini geliştirmek ya da sırf merakını gidermek için herhangi bir konuyu öğrenmek isteyenlerin şansı çok az. Üniversitelerimiz, toplumumuzun yetişkin bölümüne katkıda bulunmak için gerekli imkânlardan yoksun.

Cep Üniversitesi kitapları işte bu olumsuz ortamda, evlerinde kendilerini yetiştirmek, otobüste, vapurda, trende harcanan zamandan kendileri için yararlanmak isteyenlere sunulmak üzere hazırlandı.

20. yüzyıl Fransız kültür hayatının en önemli ürünlerinden olan, bugün yaklaşık 3000 kitaplık dev bir dizi oluşturan "Que sais-je" (Ne Biliyorum?) dizisini İletişim Yayınları Türkçe'ye kazandırıyor. İletişim'in Cep Üniversitesi, bu büyük diziden seçilmiş,

Türkiyeli okurlar için özellikle ilgi çekici olabilecek eserlerin yanısıra, Avrupa'nın başka yayınevlerinin benzer bir çerçevede yayımladığı kitapları da içeriyor.

Ayrıca, Türkiye'nin siyaset, kültür, ekonomi hayatıyla ilgili konularda özel olarak bu dizi için yazılmış telif eserler "üniversite"nin "öğrenim programını" tamamlayacak.

Cep Üniversitesi'nin her kitabı alanının öndegelen bir uzmanı tarafından yazıldı. Kitaplar, hem konuya ilk kez eğilen kişilere hem de bilgisini derinleştirmek isteyenlere seslenebilecek bir kapsam ve derinlikte. Bilginin yeterli ve anlaşılır olması, temel kıstas. Cep Üniversitesi kitaplarını lise ve üniversite öğrencileri yardımcı ders kitabı olarak kullanabilecek; öğretmenler, öğretim üyeleri ve araştırmacılar bu kitaplardan kaynak olarak yararlanabilecek; gazeteciler yoğun iş temposu içinde çabuk bilgilenme ihtiyaçlarını Cep Üniversitesi'nden karşılayabilecek; çalıştığı meslek dalında bilgisini geliştirmek isteyen, evinde, kendi programlayabileceği bir meslekî eğitim imkânına kavuşacak; ayrıca, herhangi bir nedenle herhangi bir konuyu merak eden herkes, kolay okunur, kolay taşınır, ucuz bir kaynağı Cep Üniversitesi'nden temin edebilecek.

Cep Üniversitesi kitapları sık aralıklarla yayımlandıkça, benzersiz bir genel kültür kitaplığı oluşturacak. İnsan Hakları'ndan Genetik'e, Kanser'den Ortak Pazar'a, Alkolizm'den Kapitalizm'e, İstatistik'den Cinsellik'e kadar uzanan geniş bir bilgi alanında hem zahmetsiz hem verimli bir gezinti için ideal "mekân", Cep Üniversitesi.

İletişim
Yayınları

İçindekiler

GİRİŞ 7

BİRİNCİ KISIM
Nüfusun Dağılımı .. 9

I. BÖLÜM
Ekumene'nin Çeşitliliği ve
Eşit Olmayan Biçimlerde Yerleştirilmesi . 9
Büyük Karşıtlıklar .. 9
Nüfusun Gerçek Dağılımı 14

II. BÖLÜM
Nüfus ve Eşitsiz Gelişme 37
Irk Gruplarının Dağılımına Bir Gözatış . 40
Meslek Faaliyetleri ve Yaşam Düzeyleri 45
Ölüm ve Kültür Karşısında Eşitsizlik 50

III. BÖLÜM
Nüfusun Yerleşme Biçimleri 55
Sanayi Ülkelerinde Kesintili Yerleşme 55
Azgelişmiş Ülkelerde Köy Yerleşmesinin
Kesintililiği ve Korkunç Şehirler 69

İKİNCİ KISIM
Perspektifler 79

I. BÖLÜM
Doğal Artış 79

Nüfus Verileri 80
Doğal Artışı Zayıf Ülkeler 82
Nüfusu Hızla Artan Ülkeler 92
Nüfus Geçişliliği 94

II. BÖLÜM
Nüfus Hareketliliği 98
Nüfus Aktarımları 99
Mülteciler 101
İktisadi ve Toplumsal Kökenli Göçler 103
İç Hareketler 106

SONUÇ 109

BİBLİYOGRAFYA .. 114

GİRİŞ

Klasik Eskiçağ döneminde dünyada iki yüz elli milyon kişi, 17. yüzyılın ortasında yarım milyar kişi, 1850'de bir milyar kişi, 1940'da iki milyar kişi yaşıyordu. Yüzyılın sonundan önce de kuşkusuz altı milyar kişi olacak bu sayı.[1] Dünya nüfusu, Eskiçağ ile Yeniçağ arasındaki 2000 yılda, 1650 ile 1850 arasında iki yüz yılda, 1850 ile 1940 arasında yüz yıldan kısa sürede, son olarak da bir kuşak içinde, ikişer kat arttı. Başdöndürücü bir nüfus artışından sözetmek abartma olmaz.

Ama dünya nüfusu, sürekli değişen bir aritmetik gerçeklik olmasının yanı sıra, iktisadi açıdan olduğu kadar, toplumsal açıdan da bir coğrafi soyutlamadır. Koşullara, her ülkenin yaşama olanaklarına göre, her doğum özel bir anlam kazanır. Az ya da çok uzun yaşama perspektifleri açar; yaş ortalaması yalından iki kat çoğuna kadar değişebilen, ortalama ömrü tropikal Afrika'da kırk yıldan, İsveç'te, İsviçre'de ya da Hollanda'da yetmiş yıla kadar değişebilen bir insanlık çerçevesine katılır. Gayrisafi milli hasıla ortalaması Hindistan'da ve Afrika'nın yoksul ülkelerinde 1000 Fransız frankıyken, ABD'de ve Avrupa'nın en zengin ülkelerinde (İsviçre, İskandinavya ülkeleri) ya da Japonya'da 100.000 frankı bulur. Günümüzde, insanlar arasındaki eşit-

(1) 1989 ortasında yapılan değerlendirme: 5,2 milyar.

sizlik kaynaklarının en giderilmezi, doğum yeridir. Küçük bir Eskimo'nun küçük bir Endonezyalı'nınkinden farklı bir dünyada yaşamasına yolaçan doğal farklılıkların yanı sıra, insanların dağılımı ile zenginliklerin dağılımı arasındaki farklılık ve gelirin artmakta olduğu ülkeler ile gereksinmelerin artmakta olduğu ülkeler arasındaki şiddetli karşıtlıklar, insan coğrafyasını, insan gerçekliğinin en dramatik yaklaşımlarından birine dönüştürmüştür.

BİRİNCİ KISIM

NÜFUSUN DAĞILIMI

BİRİNCİ BÖLÜM
EKUMENE'NİN ÇEŞİTLİLİĞİ VE EŞİT OLMAYAN BİÇİMDE YERLEŞİLMESİ

I. Büyük Karşıtlıklar

Dünyada nüfus dağılımının genel bir haritası, kıtaların topraklarına yerleşmede çok büyük bir eşitsizlik olduğunu ortaya koyar. Bu kıtaların bazı bölümlerinde çok yüksek nüfus birikimleri vardır. Bazı bölümleri hemen bütünüyle ıssızdır, bazı geniş yüzeylerdeyse çok seyrek bir nüfus yerleşmesi görülür. Dünya nüfusunun beşte dördü, karaların yüzeyinin beşte birinden azında yaşar.

Kıtaların çeşitli bölümleri arasındaki bu büyük nüfus farklılığını açıklamak için iki etmene başvurulabilir: doğal etmenler ve tarihsel etmenler.

Max Sorre, oturulmaya elverişsiz yerlere karşıt olarak, insan topluluklarının sürekli yaşamasına elverişli çevreyi belirtmek için "ekumene" terimini ortaya atmıştır. Toplulukların yaşamaya elverişsiz doğal çevrelerde, bu çevrelerle elden geldiğince az dolaysız ilişki kurarak sürekli yaşayabilmelerini sağlayan mikroklimaları teknik olarak yaratma olanağı, mutlak sınırların belirlenmesini giderek güçleştirmektedir. Ama insanların yaşamasına elverişsiz çevrelere bu koşullar altında çok küçük topluluklar yerleşir ve bu çevrelerin uzun süre yaşanan yerler haline gelmeleri olağandışı bir durumdur. Nüfusların yenilenmesine elverişli yerler olamazlar. Demek ki, "ekumene" insanlığın yaşadığı

ve ürediği ülkeler bütününe verilen addır. Ama çok geniş yüzeyleri kaplayan sınır bölgelerde, kuşakların yaşamaları ve yenilenmeleri güçtür.

Arktika ve Asarktika bölgelerinde hemen hiç insan yoktur. 65. paralelin kuzeyinde yaşayanların sayısı bir milyonu geçmez. Büyük Kuzey'de yaşayan insan toplulukları, ya sanayi ülkelerinin yerleştirdiği teknisyen ve asker topluluklarıyla ilişkiler kurarak biraz uygarlaşmış Paleoarktik kalıntı halklarıdır (Eskimolar, Japonlar, Samoyedler), ya da yaşamaya elverişli mikroklimalarla büyük ölçüde desteklenmiş stratejik üslerde, maden ve liman tesislerinde kurulmuş "garnizon"larda yaşayanlardır. Arktika ve Asarktika çölünün kapladığı yüzey 27 milyon kilometrekaredir: Alaska 1,6 milyon kilometrekare, 500.000 nüfus.; Kanada Kuzey'i 6 milyon kilometrekare, 300.000'den az nüfus.; Grönland, 2,2 milyon kilometrekare, 50.000 nüfus. Antarktika'da, bilimsel tesislerin dışında bir çöl uzanır: 12 milyon kilometrekare. Toplam olarak, kıtaların yüzeyinin yüzde 20'sinde, dünya nüfusunun yüzde 0,02'sinden azı yaşar.

Yerleşme görülmemesi, kutup ve kutup çevresi bölgelerindeki sert iklimin olağandışı koşullarıyla açıklanır. Bu iklim sertliği, insan organizması için - özel giyeceklerle korunsa bile- çok güç katlanılır olmasının yanı sıra, yaşama olanaklarının harekete geçirilmesini de aşırı derecede sınırlar. Arktika ve Antarktika bölgeleri, en sıcak ay ortalamasının sıfırın üstünde 10°C'ı bulmadığı, havanın her gün dona çektiği sekiz on ay boyunca buzların hiç çözülmediği, termometrenin hep -30°C ile -60° C arasında oynadığı sürekli kış bölgeleridir. Sırf dondurucu rüzgar fırtınalarının hatırlatılması, kesintili kıyı saçakları dışında (deniz, küçük insan topluluklarına

sürekli besin sağlayabilecek tek yaşama çevresidir) her türlü yerleşmeye kapalı bir evrenin tablosunu tamamlar. Bununla birlikte, Arktika bölgesinin iklim sertliği, eşit enlemlerde, bölgelerin kıtaların Batı cephesi yakınında, ya da Doğu cephesi yakınında bulunmasına göre değişir. Sıcaklık farklarının şiddetliliği, kışların sertliği ve uzunluğu, batıdan doğuya doğru artar; öyle ki, Kuzey yarıkürede ekumenenin kuzey sınırı, kıtaları paralellere oranla eğik olarak yeniden keser. Batı Avrupa'da 60. paralel üstünde büyük şehirler sıralanır: Leningrad (5 milyondan fazla nüfus.), Stockholm (1 milyondan fazla nüfus.), Helsinki 500.000 nüfus), Oslo (450.000 nüfus). Oysa, Kuzey'den Kanada'ya gelirken ilk büyük şehir Québec (600.000) 47. paralelde, Doğu Sibirya'da ya da Sovyet uzakdoğusundaki Habarovsk 48. paralelde, Vladivostok 43. paralelde yeralır. Ayrıca, kıtaların yüzeyindeki yerleşmeye elverişli alanın sınırlarına, yüzey şekillerinin konumu da dolambaçlı çizgiler verir. Özellikle Avrasya kıtasında, üstünde orta enlemlere kadar Arktika iklim koşullarının ve cılız bir bitki örtüsünün görüldüğü bir yüksek topraklar kütlesinin bulunması, kıtaların göbeğinde, 50. ve 30. paraleller arasındaki enlemlerde, kutup çemberinin kuzeyindeki tundraların koşullarını yeniden ortaya çıkarır. Yerleşme koşulları açısından Yukarı Asya, Himalaya'ya kadar yüksek ve soğuk bir çöl ya da yarı çöldür. Avrupa kadar geniş bir alanda yaşayan Moğol ve Tibet halklarının nüfusu, 2 milyonu ancak bulur

Haritaya ilk bakışta dikkati çeken başka boşluklar da vardır: Afrika kıtasında yengeç dönencesinin kuzeyinde kalan büyük çölsü bölge ve birkaç alüvyonlu çöküntü dışında bütün Batı Asya toprakları: Güneybatı Afrika; Avustralya kıtasının büyük

kısmı. Burada yerleşmeyi engelleyen etmen, *kuraklıktır.* Düşük ve yüksek sıcaklıkların almaşmasının daha da ağırlaştırdığı yağış yetersizliği ve yüksek sıcaklıkların buharlaşmaya yolaçması, Arktika'dakilere benzeyen teknik sınırlar (burada, kurulma nedenleri maden, özellikle de petrol çıkarımıdır) dışında, her türlü sürekli yerleşme ye her türlü yerleşik tarım olanağını ortadan kaldırır.

Bölgesel çöl, kuşaklara bağlı bir olay değildir. Moritanya ve Büyük Sahra'nın enleminde bulunan Antil adalarında ve Meksika'da, yağış bakımından farklı iklimler görülür ve hiçbir yerlerinde Sahra iklimininki derecesinde kuraklığa raslanmız. Kıtanın ve adaların alize rüzgarlarına ve deniz akıntılarına göre konumu, yükseltinin etkisi, Kuzey Meksika yaylalarının yarı kuraklığından Antil adalarının yüksek nemliliğine kadar giden birçok değişikliğe yolaçar. Aynı biçimde, Güney Asya'da musonlar, Asya tropikal kuşağının en doğudaki çöllerinin (Tar) bulunduğu İndüs havzasından itibaren kurak kuşağı keser. Aynı kuşakta, Büyük Sahra ve Suriye çölü ile Hindistan'ın karınca gibi insan kaynayan topraklarının mutlak çöl tablosu görülür.

Ekvator kuşağında da aynı karşıtlıklara raslanır. Burada başlıca ayrım etmeni yükseltidir. Nüfusun çok seyrek olduğu alçak bölgelerdeki (Kongo çanağı, Amazon bölgesi) elverişsiz koşulları, dağ bir ölçüde telafi eder. Buralarda insanların yaşamasını engelleyen başlıca şey, bitki, bakteri ve hayvan yaşantısının bolluğudur. İnsan, sürekli bir sıcağın ve sürekli bir nemliliğin her boydan türlerin üremesini büyük ölçüde kolaylaştırdığı bir çevrede, pek çok tehlikeli hasımla karşılaşır. Sıcak ormanda ektiği ya da diktiği bitkilerin yanı sıra yaban bitkilerinin de yeniden hızla bittikleri bir toprak (ormanı yaka-

rak kazanmıştır) üzerinde yaptığı tarım, Fransız köylülerinin eski bir deyimiyle "kaçamak tarım"dır. En ileri tekniklerle kurulan tarım işletmelerinin bile, sürekli olarak parazitlere karşı korunması gerekir. Böceklerin taşıdığı yerleşik hastalıklar (çeçe sineğinin tripanozomiyazları) hayvancılığa olanak vermez. Ormanda yaşayan insan, fizyolojik yaşantısında bile pek çok sürekli tehlikeyle karşı karşıyadır ve bedeni parazitlerle dolmuştur. Kurtlar, amipler, bakteriler önlenilmez biçimde içine yerleşirler: özellikle sıtma nedeniyle kısırlaşır. Böylece, yaşamayı tehdit eden koşullar başka bir ekumene sınırı, daha doğrusu yaşamanın çok dayanıksız olduğu ve kalabalık olmayan topluluklarla temsil edildiği bir çizgi çizer. İnsanların yaşamasına engel olan koşulların ortadan kalktığı, tarım ve hayvancılık olanaklarının yeniden belirdiği, ama çoğunlukla yükselti etkilerinin çalışmayı sınırladığı -2500-3000 m.'nin üstünde insan organizmasını etkileyen basınç azalması (And yaylaları)- yüksek bölgeler, bu elverişsiz koşulların dışında kalır. Ekvator kuşağında Doğu Afrika ve And dağları Amerikası, elverişsiz ve ıssız bir bölgede yerleşme alanlarıdır. Gene Ekvator kuşağındaki Endonezya da (özellikle Cava), yoğun nüfusunu yüzey şekillerini ve musonun özel etkilerine borçludur.

Bu üç alanın (soğuk alan, kurak alan, yaşamayı engelleyici doğal etmenler) dışında, yaşama koşulları ne kadar farklı olurlarsa olsunlar iki açıdan, yani insan organizmasının gelişmesini ve üremesini sağlayacak kolaylıklar açısından ve yiyecek yetiştirme sistemlerini hazırlama olanakları açısından, insan türünün gelişmesine elverişlidir.

Topoğrafya, doğal bitki örtüsü çeşitliliğinin belirginleştirdiği toprakların cinsi, yerleşme koşulla-

rında bölgesel ve yerel farklılıklar yaratır. Yeryüzünde yerleşme potansiyelini gösteren bir harita yapmak kuşkusuz güçtür ve biraz keyfî bir iş olur. Gerçekten, böyle bir harita gerçek yerleşme haritasından çok farklı olacaktır. Doğal olarak yerleşmeye elverişli alan içinde nüfusun yerleşmesi, yerleşme elverişlilikleri ile gerçek yerleşme arasındaki gözle görülür karşıtlıklarıyla ve eşitsizlikleriyle şaşırtıcıdır. Özellikle kesintilidir (süreksiz); tümü yerleşme açısından düşük potansiyelli ya da potansiyelsiz bölgeler olmayan, nispî boşluklarla ayrılmış yoğun nüfuslu bölgelerden oluşur. Bu kesintililik iki ölçekte görülür: gezegen ölçeğinde ve bölge ölçeğinde. Bölge ölçeğinde kesintilikler daha çok yerleşmenin incelenmesiyle (Bk. Üçüncü bölüm) ilgili olduğundan, bu bölümde yalnızca gezegen ölçeğinde kesintililikleri ele alacağız.

II. Nüfusun Gerçek Dağılımı

Kıtalara, yerleşmedeki kesintililikleri incelemek ve bu kesintililiklerin doğal nedenleriyle doğal coğrafya açısından anormallikleri değerlendirmek için, kuşak kavramından yola çıkmak gezegen ölçeğinde uygun olur. Arktika bölgesinin iklim sertlikleri, toplu biçimde bütün soğuk kuşakta, sürekli bir yerleşme olanağını ortadan kaldırır. Bu kuşakta insan ancak "bir mikroklima'nın" radar istasyonunun, işletme ya da gözlem merkezinin -yüzer istasyon, teknik ve stratejik üsler, havaalanlarının korunması ve bakımı- "yolcusu" olarak ya da Eskimoların yaşadığı kıyılara yer yer dağılmış balıkçı kabilelerinin üyeleri, tundrada ve büyük Kuzey ormanında göçebe dolaşan çobanlar olarak görülür. Büyük Kuzey ormanı, Sibirya'daki, Kuzey Rusya'daki,

Kuzey Kanada'daki kozalaklılar ve huşağaçları taygası, yerleşme açısından ağaçlı bir çöldür. Orman içi açıklıkları seyrektir ve çoğunlukla bataklık ya da turbayatağı biçimindedir. Topraklar asitlidir, kötü akaçlanır, iklimde uzun ve sert kışlar ağır basar. Avcılık ve ağaç kesme dışında, gelir kaynakları düşük, nüfus yoğunlukları çok azdır (kilometrekareye 1 kişiden az). Güney sınırı, paralellere oranla eğiktir. Baltık denizi kıyılarında 62.-60. paralellerden, Sibirya ve Uzakdoğu'da 45. paralele kayar. Kuzey Amerika'da yüzey şekillerinin durumu, bu sınırı Büyük Okyanus kıyılarında oldukça aşağılara iter, sonra sınır Prairie bölgesinde hafifçe kuzeye kıvrılıp Laurentides'e ve aşağı Saint-Laurent'a kadar yeniden orta enlemlere dalar.

1. İnsanlığın Yarısı Kuzey Yarıküre'deki Ilıman Kuşakta Yaşar - Ilıman kuşak, bir nüfus ekolojisi tanımına en uygun anlamıyla, üç doğal bitki oluşumuna tekabül eder.

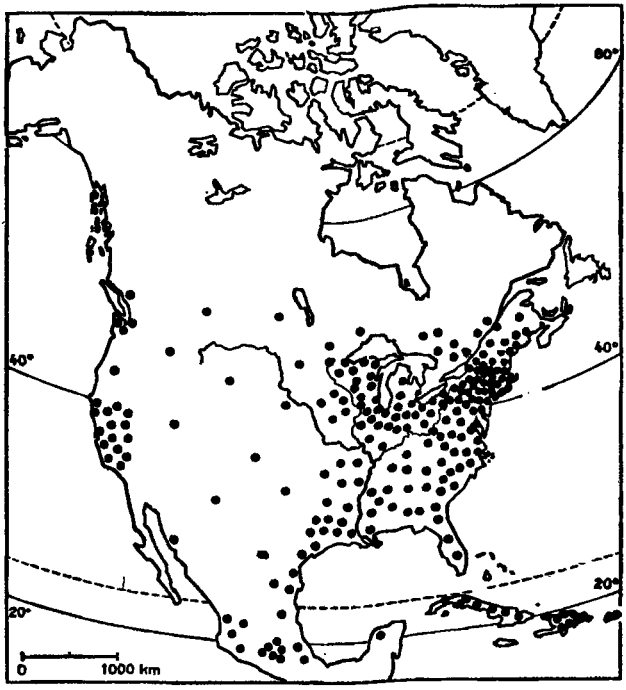
- Karma orman ve yapraklılar ormanı;
- Kuzey Amerika'da "çayır", Doğu Avrupa ve Batı Asya'da "bozkır" adı verilen buğdaygiller bölgesi;
- Kurakçıl ağaç ve ağaçsılar bölgesi ya da Akdeniz bölgesi.

Bu üç kuşak birimi, yeryüzünde yaşayanların aşağı yukarı yarısını barındırır. Kıtalara eşitsiz ve asimetrik biçimde yerleşilmiştir. Kuzey Amerika'da ABD ve Kanada'nın toplam 265 milyon nüfusunun dörtte üçü, 85. Greenwich batı meridyeninin doğusunda, Hudson körfezi, Michigan gölü, Mississippi ırmağı ekseni ile Atlas okyanusu kıyısı arasında birikmiştir. Avrasya kıtası kıyısında, insanların büyük ölçüde biriktiği iki siyah leke görülür: biri Kuzeydenizi çevresinde (bu lekenin nüfusu da 200 milyona yaklaşır, ama Kuzey Amerika'daki 500.000 ki-

lometrekareden küçük olan yerleşme alanına oranla çok daha dar bir yüzeydir); öteki Çin'in kuzeyindeki ovalarda ve Japon denizi çevresinde (1 milyar nüfus). Arada, 6 milyon kilometrekareden büyük olduğu sanılan sürekli ve nispeten yoğun bir biyoklima havasına tekabül eden doğal halde yapraklılar ormanıyla ve buğdaygiller bozkırıyla örtülü çok büyük alanda, çok daha seyrek ve çok daha kesintili biçimde yerleşmiş 350 milyon kişi yaşar yalnızca. Güneyde Akdeniz bölgesi, bir yerleşme haritasında çekirdek merkezler halinde yerleşilmiş bir alan olarak görünür: İspanya'nın doğusundaki ve güneyindeki ova ve havzalar, İtalya ve Balkanlar'daki ovalar; Batı Asya'nın iç kısımlarındaki havzalar ve ırmak ovaları; Magrib Tell'i ve Magrib sahili (250 milyon kişi).

Akla gelecek ilk şey, yerleşmedeki kesintililiğin, nüfusun doğal yerleşme koşullarındaki kesintililiğe uyup uymadığını araştırmaktır. Bu araştırma, yerleşmeyi çeken ya da iten bütün etmenlerin gözönüne alınmasını zorunlu kılar. Oysa ılıman bölge, sanayi toplumlarının ve iktisadının gelişme alanına tekabül eder. Dolayısıyla, burada yerleşme, hâlâ bütün insanların beslenme temeli olan tarım olanaklarına, ticaret ve sanayi olanaklarına bağımlıdır; bu olanaklar, nüfus ile çevrenin (yerel ve bölgesel ölçekte) besleme kapasitesi arasındaki yalın ilişkiler şemasında pek çok uyumsuzluklara yolaçar.

Kuzey Amerika, kuşaklara, karelere bölünmüş bir kıtadır; bu kuşaklar paralellere ve yüzey şekli birimlerinin meridyenler yönünde sıralanmasına göre tanımlanır; çok bol yağış alan bir batı cephesi ile iç kısımdaki sert kara iklimli ve kısmen kurak bir çöküntüyü ve sıcaklık özellikleri kara ikliminkini koruyan ama büyük ölçüde denizin nemlendiri-

Şekil 1 - Kuzey Amerika'da nüfus dağılımı (1 nokta = 1 milyon kişi)

ci etkisi altında kalan (özellikle doğu Kanada'da karların önemi) Atlas Okyanusu kıyısındaki doğu cephesini karşıtlaştırarak, kuşaklılığın yalın iklim etkilerini bozar. Maden kaynaklarının çeşitliliği bakımından ayrıcalıklı şerit, arazinin batı şerididir; tarım açısından ise orta şerittir. Nüfus, kitle halinde doğu şeridinde toplanmıştır Burada kuşkusuz maden bakımından çok elverişli koşullar, yeterli ta-

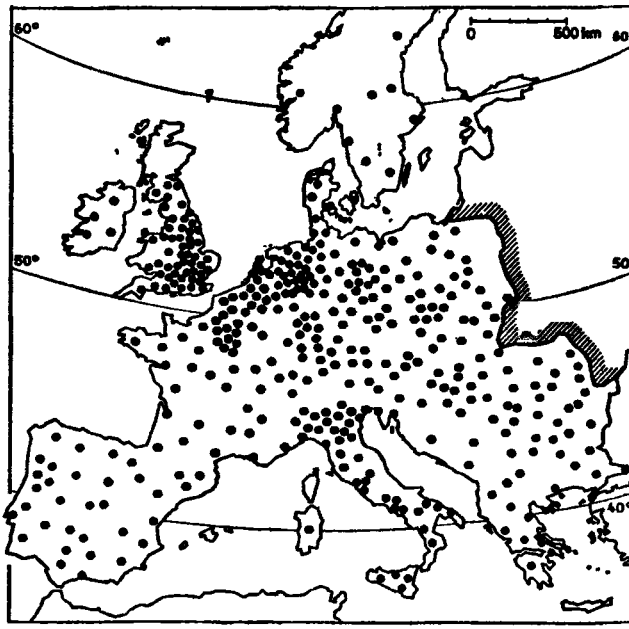
rım olanakları bulmuş ve bunları yoğun olarak işletmiştir; ama dengesizlik ortadan kalkmamıştır.

Dengesizliğin temeli tarihe dayanır. Kuzey Amerika nüfusunu oluşturan halklar arasında, eski Kızılderili nüfus hemen bütünüyle yok olmuştur. Kalan birkaç küçük topluluk, insan müzesini andıran Kızılderili rezervlerinde etnolojik kalıntılar gibi yaşamaktadır. Kuzey Amerika nüfusunun temeli Avrupalılardır. Kuzey Amerikalılar iç kısmın ve Batı'nın zenginliklerini ihmal etmeksizin, Büyük Okyanus'a ve Büyük Okyanus'un ötesine doğru genişleme isteklerine direnmeden kökenlerine ve Apalaş dağlarının, Kanada "Kalkanı"nın, Mississippi çöküntüsünün (19. yüzyılda toprağa yerleşme ve değerlendirmenin öncü sınırı, Mississippi'ye doğru ilerledi) yeraltından sağladıkları kaynaklara, coğrafî bakımdan bağlı kalmışlardır. Sömürge döneminde, pamuk üretimi için büyük tarım işletmeleri iktisadı, onları Afrika'dan köle getirtmeye yöneltmiş, getirilen köleler kitle halinde Güneyin astropikal saçaklarına, Louisiana'ya ve Atlas okyanusu ovasının güneyine yerleştirilmiştir. Afrikalı kölelerin soyundan gelenler zamanla, özellikle Güneyli beyaz halkların ırkçılığından kurtulmak için, Kuzey Eyaletlerine göçtüler. Bugün, ABD'de yaşayan siyahların yarısı, atalarının getirilmiş oldukları topraklarının dışında yaşar: 26 milyondan fazla siyah, 190 milyon Avrupa kökenli ve büyük şehirlere dağılmış 3,5 milyon sarı derili ABD nüfusunu oluşturur 24 milyon Kanadalı da Avrupa kökenlidir: 6 milyonu Fransız kökenli, 15 milyonu Anglo-sakson göçmenlerinin ya da İngilizleşmiş yabancıların soyundan gelme. Yani, her çeşit gelir kaynakları bakımından zengin olan 20 milyon kilometrekareye yakın bir toprak parçası üzerinde, toplam olarak 250 milyon

kişi. Nüfus bu toprağın her yanına yerleşmek bir yana, Amerikan tüketim düzeyinde sürekli bir yerleşmeyi kaldırabilecek toprak kesiminin her yanına yerleşmekten bile uzaktır. Oransızlık iki biçimde dile getirilebilir: Kuzey Amerika halkları topraklarına tam olarak yerleşmemekte ve tüm olarak işletmemektedirler; ya da, kullanılmayan potansiyel kaynakları bakımından zengin ve tekniklerinin gücü sayesinde bunları dilediği zaman seferber edebilecek durumda olan Amerika, dünyanın geri kalan kesimi için bir besin kaynağı rezervi durumundadır.

Avrupa kıtasında, daha geniş biçimde de Atlas Okyanusu kıyılarından Orta Sibirya'daki Asarktika yaylalarına kadar uzanan ılıman iklimli ve hafif engebeli ülkelerin Avrasya bütününde, yaklaşık olarak 700 milyon insan yaşar; ama nüfus yoğunlukları Hollanda'daki kilometrekareye 1.000 kişiden, hemen bütün Doğu Avrupa'da 30 kişinin altına kadar değişir. Bölgesel yerleşmede yüzey şekilleri çok güçlü bir ayrım etmenidir: bir nüfus haritası, dağlar arasındaki ve dağlar çevresindeki hidrografya ağının dolambaçlılığını büyük bir sadıklıkla yansıtır (bu çok eski bir yerleşmenin belirtisidir; Bk. Üçüncü bölüm); ama daha geniş bir ölçekte, kıta uzamına yerleşmenin farklılıkları ortaya çıkar. Kilometrekareye 200 kişiyi aşan yoğunluklar. Kuzeydenizi kesimi adı verilebilecek geniş bir kesimin genel yasasıdır; bu kesim, Britanya adalarının ve İskandinavya'nın güney kesimini ve kıtada Dunkerque Köln-Amsterdam açısı içinde kalan bölgesel bütünü içine alır; burada Avrupa nüfusunun aşağı yukarı üçte birini (SSCB'nin Avrupa kesimi dışında), oluşturan 150 milyon kişi, kıtanın toplam yüzeyinin yüzde 20'sinden azı üstünde sıkışık düzende, faal

bir ömür sürer. Genellikle dağ kütlelerine tekabül eden topoğrafya boşluklarının birkaç yerde deldiği bu olağandışı birikme lekesinin çevresinde, ikinci derecede yığışma bölgeleri yeralır: Paris şehir bölgesi (10 milyon nüfus); Ren-Mainz kavşağı, Baden bölgesi ve Württemberg'in büyük kısmı (10 milyon dan fazla nüfus); Kuzey İtalya (25 milyona yakın nüfus). Bütün, bir bölgesel karmaşa üstünde toplam olarak 200 milyon kişi kapsayan ve Ren sisteminin yönüne gore sıralanmış bir yerleşme ekseni oluşturur; bu bölgesel karmaşa, türdeş olmamakla birlikte, ancak bir milyon kilometrekareyi örter ve

Şekil 2 - Avrupa'da nüfus dağılımı (SSCB hariç)
(1 nokta = 1 milyon kişi)

nüfus yoğunluğu kilometrekareye 200 kişi kadardır.

Avrupa için olağandışı bir durumdur bu; çünkü, bu yerleşme merkezinden uzaklaşılır uzaklaşılmaz, uzamın yerleşilme yoğunluğu büyük ölçüde düşer: Fransa'nın batısında, ortasında, güneybatısında ve güneyinde, İber yarımadasında, kıta ve adalar İtalya'sında, 1,3 milyon kilometrekarelik yüzeyde, yüz milyon kadar insan yaşar ve ortalama nüfus yoğunluğu kilometrekareye ancak 75 kişidir. Kütlelerin ve sıradağların dışında, nüfusu en kalabalık bölgelerde yoğunluklar kilometrekareye 100-120 kişiyi asla aşmaz (şehir bölgeleri dışında). Şehirler de Ren Avrupa'sından daha seyrektir ve nüfusları daha azdır. Nüfusun Orta Avrupa'da, Hamburg-Venedik ekseninin doğusunda dağılımı incelenince, aynı durum göze çarpar. Gerçi burada, Saksonya'da, Bohemya'nın kuzeyinde ve doğusunda nüfus yoğunluğu nispeten oldukça yüksek birkaç merkez görülür, ama genel yoğunluk orta derecededir ve Pannonia havzası ya da Almanya-Polonya ovası gibi geniş bölgesel bütünlerde 80-100 kişi arasında değişir. Nüfus birikim noktaları büyük şehirlerdir; bunlar, Kuzeybatı Avrupa'ya oranla çok daha aralıklıdırlar ve toplam olarak çok daha az sayıda insan barındırırlar. Demokratik Almanya, Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Yugoslavya, Bulgaristan ve Yunanistan'da, 1,5 milyon kareden biraz az bir yüzey üstünde, ancak 143 milyon kişi yaşar

Doğu Avrupa'da (SSCB'nin Avrupa kesimi) hele 60.-40. paraleller arasında, Dniester-Bug çizgisinden Yenisey çizgisine uzanan geniş ılıman kuşak ovalarında, nüfusa oranla uzamın genişlemesi artar. Batıda Polonya-Romanya sınırı ile doğuda Volga arasında, 3,5 milyon kilometrekareyi aşan top-

raklarda 160 milyondan biraz fazla insan yaşar; ortalama nüfus yoğunluğu, kilometrekareye 40 kişiden biraz yüksektir. Şehir kutuplaşması merkezlerinin arası giderek açılır: SSCB'nin merkez sanayı bölgesinde, Moskova çevresinde 200 kilometrelik bir yarıçap içinde 35-40 milyon kişi yaşar: burada yoğunluk Batı Avrupa düzeyindedir. Ama, Leningrad Moskova'ya 700 km. kadar, Kiev 750 km., Harkov 600 km'den fazla uzaklıktadır. Volga'nın ötesinde artık yalnızca çevreyle ilişkisiz bölgesel gruplaşmalar görülür: Orta ve Güney Ural (20 milyon), Batı Sibirya'nın güneyi (15 milyon). Arada, büyük ıssız alanların nüfus yoğunluğu, kilometrekareye 10 kişinin altındadır.

Avrupa kıtasına ve Asya'daki uzantılarına yerleşme eşitsizliğinin, kuşkusuz doğal coğrafyanın bazı verileriyle bağlantısı vardır. İklimin karasal özelliğinin Batı'dan Doğu'ya doğru giderek artması, tarımı daha az güvenli, daha az çeşitli ve daha az verimli, insanların yaşayışını ise daha çetin kılar. Sözkonusu toprakların önemli bir kesiminde, yeterince gelişmemiş asitli toprakların ya da bataklıkların ve turba yataklarının büyük yer tuttuğu, yeterince akaçlanmayan bölgeler vardır. Avrupa ovasının bütün kuzeyinde, dördüncü buzul çağının buzultaş gereçlerinden önemli ölçüde kalıntılar vardır ve bunlar genellikle yerleşmeye elverişsiz alanlar oluştururlar. Balkan dağlarının, özellikle kalkerli büyük kütlelerin olağandışı ölçüde sarplığı, Avrupa'nın güneyinin bir kısmına neden çok az yerleşildiğini açıklayabilir. Bunlar, aslında nüfus kaldırma kapasitelerine göre aşırı kalabalık dağlardır; çünkü, Avrupa'da yerleşmeye tarihsel veriler yön vermişti. Burada sözkonusu tarihsel veri, istilâlardan (sonuncusu Türk istilâsı) kaçan halkın, ovalardan dağlara sığınmasıdır.

Kuzeybatı Avrupa'da nüfusun yoğunlaşması, 19. yüzyılda sanayi devriminin ve nüfusla ilgili etkilerinin, kıtanın bu kesiminde ortaya çıkmasının sonucudur. Yoğunlaşma iki derecede gerçekleşti; kıtanın bu kesimi ölçeğinde ve kıta kesiminin iç kısmında; sanayi yoğunluğu yüksek ve nüfus yığılması yüksek küçük bölge ölçeğinde. Bu nüfus yoğunlaşması, tarihi Avrupa'da küçük bir uzamda ama evrensel olabilecek işlemlere dayalı olarak kutuplaşan küçük bir uluslar topluluğunun girişimleriyle gerçekleşti. Uzun yıllar boyunca iktisat ve kişi başına gelirin ortalama düzeyi, başka kıtalardan aktarılan kaynaklarla desteklendi. Bu durum hızlı bir gelişme olanağını ve kendi kendine yetinmeye dayanan tarım iktisatları devrinde böylesine bir yoğunluğu asla kaldıramayacak olan bir uzam üstünde olağanüstü bir nüfus birikimini sağladı. Zaten yeni sanayi iktisadı kendine özgü üretim tekniklerini kendiliğinden yoğunlaştırmış ve insanların bakımını sağlama kapasitesini öylesine artırmıştı ki, "sömürgecilikten vazgeçme" Avrupa'nın eski başkentlerinin çok yüksek nüfus yoğunluklarına da, ortalama yaşama düzeylerinin artarak yükselmesine de zarar vermedi. Sanayileşme ve hizmetler kesimi gelişmesi yüzdesi yüksek olan yeni iktisatlar, öteki kıtalardan aktarılan gelirlerin kaybını telafi etti ve Batı Avrupa iktisatlarına, gerekli besin ürünleriyle hammaddeleri satın alma ve halklarının ihtiyaçlarını karşılama olanağını sağladı. Batı Avrupa'da kıtanın geri kalan kısmına oranla büyük bir nüfus enflasyonuna yolaçmış ve ülkelere göre kısa ya da uzun süren güçlü bir göç dalgasını beslemiş olan apansız nüfus artışı (sanayi devriminin ilk evresinde), yerini nispeten istikrarlı (ağır artış yüzdesi), ama bir sanayi iktisadı ve şehir toplumu gö-

rünümü içinde çok yüksek düzeyde nüfus birikimli durumlara bıraktı.

Orta Avrupa'da yerleşmedeki bölgesel farklılıklar daha çok, uzun süreli evrimlerle ilgili doğal coğrafya verilerinin ve tarihsel koşulların sonucudur. Gerçekten, sözkonusu olan şey, uzun süre güvenlik koşullarına bağımlı kalmış bir tarım iktisadının gelişmesine bağlı olan kırsal bir yerleşmedir. En iyi topraklara sahip ovalar, Asya'dan peşpeşe gelen istilâlar (sonuncusu Osmanlı istilâsı) nedeniyle 18. yüzyıl ortasına kadar hemen hemen ıssız kalmıştır. Bunun sonucunda, 19. ve 20. yüzyıllarda yürütülen ovalara yerleşme süreçlerinin önemine ve kırsal nüfusların doğurganlığına karşın, doğal bakımdan yoksul olan aşırı kalabalık dağlarla, geç yerleşilen ve yetersiz nüfuslu sayılabilecek verimli ovalar arasında bir uyumsuzluk ortaya çıkmıştır ve günümüzde bile devam etmektedir.

Ama artık Orta Avrupa'ya yerleşmeyi sırf tarım iktisadı açısından değerlendirmek olanaksızdır. İkinci Dünya Savaşı'ndan önce, Orta Avrupa'da ancak birkaç bölge sanayileşmişti: Silezya, Bohemya'nın kuzeyi, madencilik merkezleri ve başkentlerin banliyöleri. Bölgedeki bütün ülkelerde önemli bir sanayileşme çabası harcanmaktadır. Eski Almanya'nın büyük sanayileşme hareketlerinin dışında kalmış olan (Saksonya, Thüringen ve Berlin yerleşme merkezi dışında) Doğu Almanya bile, yeni maden şantiyeleri açmış (büyük ölçüde linyit çıkarımı), Batı Almanya'nın sanayi ağırlığını bir ölçüde dengeleyebilmek için sanayi üsleri kurmuştur. Bunun sonunda, bütün bu ülkelerde önemli nüfus yer değiştirmeleri olmuş; bu yer değişiklikleri ulusal halk değişimleriyle ilgili kararların gerektirdiği yer değişiklikleriyle az çok bağdaşmıştı. Dolayısıyla, Batı

Avrupa nüfusunun yerleşmesine bir önceki döneme oranla daha çok benzeyen yeni bir nüfus dağılımı oldu. Bugünkü bölgesel farklılıklar, giderek sanayi dağılımındaki eşitliği yansıtma eğilimi göstermektedir. Yakın bir tarih, geçmiş yüzyılların izlerini silmekte ve doğanın yolaçtığı karşıtlıkların önemini azaltmaktadır.

SSCB'nin nüfus dağılımı, ana çizgileriyle hâlâ doğal bütünlerin konumunu yansıtır. Yerleşmenin hemen hemen bütünüyle 55. ve 45. paraleller arasında olması bakımından, bir kuşak yerleşmesidir. Uralların ötesinde yalnız ince bir toprak şeridinde (Yüksek Asya'nın kenarındaki dağların eteğinde yeralan dağların ve ovaların güney sınırı) aşağı yukarı sürekli bir biçimde yerleşilmiş olması ölçüsünde ve yerleşilmiş bölgelerin ortalama nüfus yoğunluğunun 10-20 arasından 10'un altına, çoğunlukla da 5'in altına düştüğü yerler ölçüsünde, bir kara ülkesi olmanın baskılarına boyun eğer. Ama nüfus dağılımının genel görünüşünde, iki yüzyıldan biraz fazlayı kapsayan ve eski imparatorluk toprakları üstünde Rusların yayılma tarihi olan bir tarihin izi de seçilir. Ayrıca, son elli yıl içinde yeni sanayi merkezleri kurulması, başlangıçta sırf tarım iktisadından doğan genel dağılıma çeşitli değişiklikler getirmiştir. Sanayileşme, tarım düzleminde nüfus yoğunluğu Batı Ukrayna'dan daha az olan Doğu Ukrayna'nın ve Orta Rusya bölgesinin nüfusunu yoğunlaştırmasından başka, nüfus yoğunluğu ya da nüfus dağılımı haritasında çeşitli lekeler yarattı: Urallar'da, güney Sibirya'da özellikle Kuznetsk havzasında, bir ölçüde de Baykal gölü dolaylarında. Büyük Turan çöküntüsü hâlâ ıssızdır, ama yüksek Asya'nın batı dağ eteklerinde, sulamanın gelişmesi sayesinde yoğun nüfuslu saçaklar genişlemektedir.

Şekil 3 - SSCB, Japonya ve Kuzeydoğu Çin'de nüfus dağılımı (1 nokta = 1 milyon kişi).

Kıta ölçeğinde, Ural'ı bir yerleşme yoğunluğu eşiği saymamak elden gelmez: Batı'da SSCB toprakları üstünde 200 milyondan fazla nüfusla ve orta enlemler şeridinin hemen her yerinde kilometrekareye 20 kişiyi aşan yoğunluklarla (özellikle güneyde, Ukrayna'da kilometrekareye 50 kişiden fazla nüfus yoğunluğuyla Orta Avrupa ovalarıyla karşılaştırılabilecek yerleşme biçimleri) Avrupa; Doğu'da, ancak yerleşme şeritleri görülen ve birbirinden birkaç bin kilometre uzaklıklarla kümeleşmiş toplam 80 milyon kadar insan yaşayan Sibirya ve Orta Asya'nın (Turan çöküntüsü) uçsuz bucaksız toprakları.

Uzakdoğu kitlesi enlem bakımından, Avrupa'nın nüfus kümeleşmelerine oranla önemli ölçüde farklıdır; bu, ilk bakışta, kıtaların doğu cephelerindeki iklim alanlarının farklılığı nedeniyle şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte, Kuzey Amerika nüfusuna oranla daha güneyde merkezleşmiştir. Kuzey Afrika nüfusunun 45. ve 35. paralleller arasında yerleşmesine karşılık, Japonya ve Çin halkları özellikle 40. ve 30. paraleller arasında yığılmıştır (tropikal yerleşme kuşağına bağlanabilecek Güney Çin nüfusu dışında). Çin'de, dağılımı işlenmeye elverişli topraklarla, çoğunlukla da sulanan topraklarla karışan bir tarımcılar nüfusu çoğunluktadır. Nüfus haritası, hipsometri[2] haritasını yansıtır. Tarım faaliyetlerinin yanı sıra sanayi faaliyetleri de görüldüğü halde, Mancu havzasında nüfus yoğunlukları henüz ılımlıdır: Harbin-Şınyan ekseni boyunca km²'ye 100-200 kişi; havzanın geri kalan kısmında 20-50 kişi. Yoğunluklar Çin'in kuzeyindeki büyük ovalarda ve Sıçuan'da 200 kişiyi, Yang dzı Kiang'ın aşağı

(2) Yükseklikleri gösteren harita (ç.n).

ovasında 700'ü aşar. Yoğun tarım yapılan bölgelerin çoğunda, ortalama nüfus yoğunluğu km²'ye 500 kişidir. Tarım alanından çıkılır çıkılmaz yerleşme yüzdesi korkunç derecede düşer: birkaç kilometre içinde, 200 ya da 300 kişilik yoğunluklardan 10'un altına düşülür. Birkaç yeni maden işletmesi, nüfusu tarım bölgelerinin dışına çekmiştir, ama bu nüfus aktarmaları genel dağılımı değiştirmez. Çin, hâlâ, aşırı kalabalık nüfuslu ovalar ve içhavzalar ile ıssız dağlar arasındaki karşıtlıklar ülkesidir.

Dağlara Japonya'da da yerleşilmemiştir. Eskiden, Japonya'nın tarımdan başka gelir kaynağı olmadığı sıralarda, bütün nüfusu toplayan ovaların, insanların ihtiyaçlarını karşılama olanağını, sanayi iktisadı artırmıştır. Sanayi, güney Japonya'daki maden kömürü ocakları yanında ve büyük şehirlerin çevresinde kıyı boyunca ve iç havzalarda yerleşti. En büyük yoğunluk kuşağı, doğu kıyısında Tokyo Yokohama havzasında başlar, kesintisiz olarak Nagoya, Osaka, Kobe üzerinden Japon denizinin kuzey kıyısı boyunca Hiroşima'ya kadar ve Kyu-şu adasında Nagasaki'ye kadar devam eder. Burada yoğunluklar kilometrekareye bin kişiyi aşar. Bu kıyı şeridi, bir şehirler dizisi görünüşündedir Japonya topraklarının üçte ikisi yükselti, yamaçların sarplığı, iklim sertliği ve tarıma uygun olmama nedeniyle yerleşmeye elverişli değildir. Yani, geri kalan 80.000 kilometrekare üstünde 120 milyon kadar kişi yığılmıştır: ortalama yoğunluk km²'ye 1.000 kişi. Uzakdoğu'da, bu düşünülmesi güç birikimlerden birkaç örnek vardır; ama Japonya'da, daha 1940'ta epey ileri olan ve 1950'de yeni bir atılım yapan sanayi iktisadının gelişmesi, iki ülke tipi arasındaki büyük farkların devam etmesine karşın, Kuzeybatı Avrupa'nın sanayi bölgelerindeki nüfus yoğunlaş-

malarıyla karşılaştırılabilecek özellikler yaratır. Ve Japon gelişmesinin biçimi nedeniyle, Honşu ya da Kyu-şu'daki km²'ye 1.000 kişilik yoğunluk, Hoangho ovasındaki ya da Sıçuan'daki Kızıl Havza'daki 500 kişilik yoğunluktan daha az iktisadî ve toplumsal soruna yolaçar.

Kuzey yarıkürenin ılıman kuşağı güneyde, kesintili olan Akdeniz saçağıyla devam eder: bir yanda Akdeniz havzası ve Ortadoğu, öte yanda Güney Çin'in bir kısmı ile ABD'de Florida.

Akdeniz kuşağında, Atlas Okyanusu kıyılarından Hindistan sınırlarına kadar, toplam olarak 250 milyon kişi yaşar: Avrupa kıtasının Akdeniz yarımadalarında (Akdeniz devletlerinin Kuzey İtalya gibi Akdenizli olmayan nüfusları dışında) 85 milyon, Mısır dahil Kuzey Afrika'da 110 milyon, Hindistan ve Pakistan sınırlarına kadar Yakın ve Ortadoğu Asya'da 120 milyon. Başka hiçbir yerde böylesine parçalı yüzey şekillerinin, tarım uygarlıklarının kullanabileceği alanı böylesine kesin çizgilerle bölmelendirdiği görülmemiştir. Bu yüzden, bu kuşaktaki bir nüfus dağılım haritası, küçük ovalara, kıyı havzalarına ya da iç havzalara, ülkelerin iç kısmındaki kurak havzaların yanında yükselen dağ eteklerine (İran) ya da alüvyon ovalarına tekabül eden birçok nokta, çizgi ve şeritten oluşur. Devletlerin ortalama nüfus yoğunlukları başka hiçbir yerde bu kadar anlamsız değildir. İran'da 25, Irak'ta 35, Fas'ta 44, Cezayir'de ülke topraklarının Büyük Sahra'nın bir kısmına yayılması nedeniyle 10'un altında. Burada, yerleşme öylesine parçalı, kesintilidir ki, yoğunluk kavramı anlamını yitirmiştir. Bununla birlikte ötekilerden daha büyük birkaç leke dikkati çeker; büyük Casablanca ve Rabat şehirlerinin bulunmasından çok, kırsal yoğunluğu nedeniyle

Fas'ın Atlas Okyanusu kıyısı; Cezayir sahili, kuzey Tunus; Türkiye'nın batı ovaları; Lübnan, Suriye ve İsrail kıyıları; özellikle de Nil vadisinde toplanmış 55 milyon nüfusuyla Mısır. İran Azerbaycan'ı, İran yaylasının iç kısmındaki büyük çanağın batı kenarı, Mezopotamya (Irak), hâlâ, sıcaktan kavrulan kurak, büyük ıssızlıkların kenarında yeralan yerleşilmiş bölgeler görünümündedir. Avrupa'da nüfusun çok yoğun olduğu bölgeler yalnızca İspanya'nın doğu kıyısında (Valencia ili, Katalonya) ve İtalya'da (Cenova Riviyerası, Roma yerleşim merkezi, Campania, Puglia, Sicilya'nın kuzey ve doğu kıyısı) raslanır.

Bütün kuşak boyunca sözkonusu şey, birçok değişikliklerle, çoğunlukla çok yoksul olan, yamaçların sık sık değişen iklim ve sulama değişiklikleriyle uğraşan köylüler nüfusudur. Batıda sanayi dünyasının büyük insan birikimlerinin, doğuda ise genel tarihte çok büyük rol oynamış birçok uygarlığın (Yunan-Roma uygarlıkları, Hıristiyan uygarlığı, İslâm uygarlığı...) çerçevesi olan en eski tarım ülkesinin sınırında özgün bir nüfus örneği...

Görüldüğü gibi, dünyayı orta enlemlerde kuşatan geniş yerleşme kuşağı, birbirinden çok farklı öğelerden oluşur. Toprağa yerleşme biçimleri ilk çeşitlilik temasıdır ve doğrudan doğruya sözkonusu toplulukların faaliyet biçimlerine ve gelir kaynaklarına bağlıdır. Kuşakta bütün yerleşme ve iktisat tipleri görülür: tarım yerleşmesi; sanayi ve şehir yerleşmesi; Akdeniz'de geleneksel ve eski köy iktisadı biçimleri; çağdaş dünyada kapitalizmi en iyi temsil eden devletlerin (ABD ve Kuzeybatı Avrupa) sanayi iktisadı. Büyük coğrafî yığınlar ve nüfus yığınları halinde, nüfus yoğunluğu ve yaşama koşulu farkları görülür. Her ne olursa olsun bu bütün, öte-

kı büyük yerleşme kuşağına, sıcak tropiklerarası kuşağa oranla, ayrıcalıklı bölgeler kuşağıdır.

2. Tropikal Kuşakta Yaşayanların Üçte İkisi Asya'lıdır - Sıcak bölgede bir buçuk milyondan biraz fazla insan yaşar ve en kötü doğal koşullara meydan okur gibi görünür. Aslında, sıcak kuşakta, kıtaların az ya da çok büyük kesimlerini ilgilendiren anormallikler sonucunda bu kuşağın temel özellikleri dışında kalan bölgelerde yaşarlar. Bununla birlikte, sıcak ülkelerin insanları, insan türünün geri kalan kısmından daha tehlikeli koşullar altında yaşayan kimselerdir. Burada başlıca yığın, en az bir buçuk milyar kişiyle Asya'lıdır: Güneydoğu Asya'da 180 milyon; Endonezya'dan Tayvan'a kadar takımadalarda 250 milyon; Güney Çin'de 200 milyon; Hindistan'da 800 milyon; Pakistan ve Bengaldeş'te 100'er milyon...

Bütün, musonlar rejiminın etkisi altındadır ve musonun sağladığı olanakların kullanılmasına kesinlikle uydurulmuş bir tarım iktisadıyla yaşar. Bunun sonucu, suyun dağıtılabildiği ya da barajlarla tutulabildiği ovalarda nüfus birikimidir. Nüfus haritasının hipsometri haritasıyla karışması, burada Kuzey Çin'den daha fazladır. Bu bakımdan, nüfusun Çinhindi yarımadasında dağılımı anlamlı bir örnektir. Hindistan, Pakistan ve Bengaldeş'te de aynı durum görülür. Buna karşılık, takımadalarda, yerleşme yüzey şekillerine daha az bağımlıdır. Filipin adalarında tarım ve nüfus, yamaçları sulanabilir taraçalar halinde düzenlemiştir; büyük volkanik kütleler dışında, Cava'nın hemen her yerine yerleşilmiştir. Sumatra'ya henüz az ölçüde yerleşilmiştir; Kalimantan'ın (Borneo) büyük kısmı ıssızdır. Malezya'da, 19. yüzyıl boyunca maden bölgelerini ve kauçuk ağacı tarım işletmelerini değerlendiren

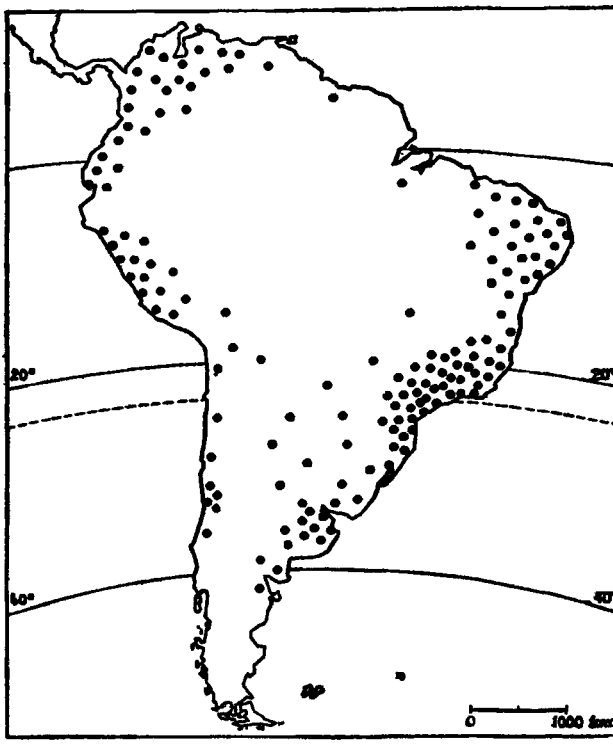
sömürgecilerin müdahaleleri, nüfusun batı kıyısında toplanmasına yolaçmıştır: oysa iç kısımda ve kıyıda hemen hiç kimse yaşamaz. Çeşitli tarihsel koşulların da etkisi olmuştur: teknikleri yeterli köylülerin yamaç ve dağlara yerleşmeleri, sömürgecilerin müdahaleleri, nüfus ve hipsometri haritalarının çakışmasını bozar; ama, nüfusun büyük kısmının dağılımı açısından sözkonusu olan, aslında yalnızca bölgesel ya da yerel önem taşıyan olağandışı durumlardır. Güney ve Güneydoğu Asya'daki bir buçuk milyar insan, su altında kalabilen ovalarda özellikle pirinç tarımıyla geçinen bir köylüler nüfusudur. Bu ovalar ne kadar büyük olsalar da (özellikle Hindistan'ın kuzeyinde), dünyanın bu kısmının toplam yüzölçümünün ancak küçük bir kesimini kaplar. Bu yüzden, sanayisi bulunmayan bölgelerde olağandışı insan birikimlerine raslanır: Ganj ovasının hemen her yerinde km^2'ye 500 kişi; Bengal'in büyük kısmında, Kuzey Vietnam, Luzon, Cakarta ve Sorabaya'da 600'den fazla kişi.

Tropikal Amerika'da 350 milyon kişi yaşar, ama burada yoğunluklar olağandışıdır ve Asya'daki yoğunluklara hiçbir zaman ulaşmaz. En büyük nüfus birikimleri, yoğunluğun yer yer km^2'ye 100 kişiyi aştığı Antil adalarında, Küba'nın doğusunda, Porto Riko'da, Küçük Antil adalarında ve güney Amerika'nın kenar bölgelerinde (sürekli bir şerit oluşturmazlar) görülür. En kalabalık bölgeler Kolombiya'dan Peru'ya kadar And dağları yaylaları (60 milyon kadar), kuzeydoğu Brezilya (40 milyon) ve orta Brezilya'dır (60 milyon); yani, toplam olarak Güney Amerika'nın bütün tropikal kesiminin nüfusunun yarısından çoğu (kıtanın yüzölçümünün onda birinden azı üstünde).

Tropikal Amerika'da nüfus dağılımının açıkla-

masını yapmak için, hem doğal koşullara, hem tarihsel nedenlere başvurmak gerekir. Orta Amerika'daki ve Antil adalarındaki nüfus birikimleri büyük ölçüde, kölecilik döneminde şeker kamışı tarımı için yapılan nüfus aktarınalarının sonucudur. Afrika kökenli köy halkının ve Amerika kıstaklarındaki kızılderililerin çok çabuk üremeleri, dünyanın bu kesimine ve besin kaynaklarına göre, nispeten yüksek bir yerleşme yüzdesine yolaçmıştır. Güney Amerika'daki Kızılderili halklar, kıtanın batı bölgelerine oranla girilmesi daha güç ve sağlığa elverişli olan And yaylalarında daha kolay tutunmuşlardır. Maracaibo denizkulağından Peru ve Şili sınırlarına kadar, And dağları bölgesi nüfusunun temelini oluştururlar. Buna karşılık, kuzeydoğu Brezilya ve orta Brezilya'da, başlıca kitleyi Avrupa asıllı nüfus (büyük kısmı İspanyol, Portekizli, İtalyan kökenli) oluşturur. Kıtanın iç kısmında, sayıca daha az olan ve ormanlık bölgelerde yaşayan kızılderili halklar, çeşitli uyarıcılar sayesinde kıtanın iç kısmına sızan ve gerek sayı gerek yoğunluk bakımından çok düşük (Atlas Okyanusu kıyılarına yakın bir saçakta km^2'ye 1-10 kişi; iç kısımda km^2'ye 1 kişinin altında) olan Avrupalı öncüler karşısında çok küçük bir toplulukturlar. Yalnız Amazon bölgesi (yirmi otuz milyon insanın en yoksul koşullar altında yaşadıkları ırmağın ve kollarının kıyıları dışında) değil, Brezilya'nın iç kısmındaki bütün yaylalar ve toplam olarak kıta yüzölçümünün yarısından çoğu, gerçek bir çöldür.

Tropikal Afrika'da da 20 milyon km^2'lik bir yüzölçümü üstünde, aşağı yukarı 440 milyon kişi yaşar. Gerçek ıssız bölgeler (Moritanya, Nijer, Çad, Sudan devletlerinin toprakları üstünde güney Sahra; Kongo çanağının ortası, Angola'nın güneyi ve

Şekil 4 - Güney Amerika'da nüfus dağılımı (1 nokta = 1.5 milyon kişi)

Güneybatı Afrika) arasındaki yerleşme oldukça dağınıktır. Bölgesel yoğunluklar da gene düşüktür. Burada, uzun nadaslarla yaygın tarım yapan bir köylü toplulukları yerleşmesi görülür. Nüfus birikimleri yalnızca, tarım işletmeleri iktisadının geliştiği ve şehirlerin köylerde yaşaması güçleşen halkı giderek daha çok çektiği kıyı bölgelerindedir: Fildişi Kıyısı'ndan Kamerun'a kadar Gine kıyısında (Nijer ovalarıyla sınırdaştır), 100 milyonu Nijerya'da ya-

şayan 150 milyon insan. Bu bölgeler dışında, Tropikal Afrika'da insanların en kalabalık olduğu kesimler doğudaki yüksek topraklardır: Etiyopya 45 milyon nüfus), Ruanda, Burundi, Kenya, Tanzanya ve Uganda toprakları üstünde Victoria gölünü çevreleyen yaylalar (70 milyondan fazla nüfus); Kongo, Zambiya ve Malavi sınırları (14-15 milyon nüfus). Tropikal Afrika'nın nüfusunun yarısına yakını, bozkır ve ormanlarda kesintili ve seyrek biçimde yerleşmiştir.

3. Güney Yarıküre'deki Ilıman Bölgelerin Yerleşmesinde Avrupalılar'ın Sömürgeleştirme Hareketi Ağır Basar - Güney yarıküredeki ılıman topraklar önemli bir yerleşmeye elverişsizdi. Afrika dışında, yerli halklar kalabalık değildi: Güney Amerika'nın güneyindeki Fuego'lular, Avustralya yerlileri. Bugünkü yerleşme, büyük ölçüde 19. yüzyıldaki Avrupalı göçlerinin sonucudur. Güney yarıkürenin ılıman topraklarında, toplam olarak 70 milyon kişi yaşar. Kıtada çok geniş alanlar, işletme güçlükleri, aynı zamanda da faal nüfus azlığı yüzünden boş kalır: yalnızca Avustralya, 16 milyon nüfusu güneybatı ve güneydoğudaki ılıman kesimleri canlandırmaya güçlükle yettiğinden, kısa süre önceden beri tropikal topraklarını değerlendirmeye başlamıştır. Arjantin'de hâlâ geniş, boş alanlar vardır. Güney Afrika'da Avrupalılar, Afrika halklarının işgücünden yararlanmışlardır. Bölge daha kesintisiz biçimde işletilir; ama burada dünyanın en şiddetli ırk çatışması hüküm sürmektedir.

Nüfus birikimleri hiçbir yerde önemli değildir elbet: Güney Amerika'da Rio Plata çevresinde 30 milyon kadar kişi; Güney Afrika yaylalarının şehir ve maden bölgeleriyle Kap ilinde 30 milyon kadar kişi; Avustralya'nın güneydoğusunda 10 milyon ki-

şi. Güney yarıküredeki ılıman ülkeler, gerçek bir sanayi iktisadı dışında şehir nüfusu oranlarının en yüksek olduğu ülkelerdir. Hemen hemen ıssız olan iç kesimlerin önündeki büyük şehirler, kırları işletir ve toplam nüfusla ölçülemeyecek oranda yüksek nüfuslar barındırırlar. Bu durum, ayak bastıkları toprakları elden geldiğince çok işletmek isteyen, ama modern yaşantıyı en iyi temsil ettiğine inanılan şehir yaşayışı biçimlerinden de vazgeçmeyen sömürgecilerin yerleşme biçimlerinin sonucudur.

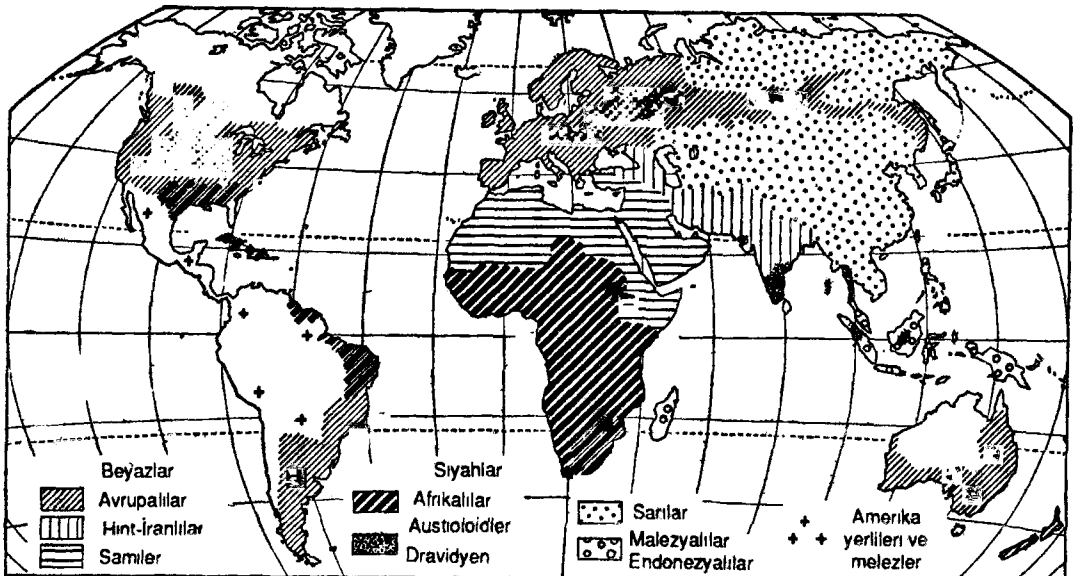
Çok eşitsiz biçimde dağılan dünya nüfusu, çalışma, ulaşım ve haberleşme tekniklerinin yaygınlaşmasının sonucu olan anlayışların ve yaşama biçimlerinin evrenselleştirilmesine karşın, çok da farklıdır. Irkların farklılığı, nicel bir anlamı olmadığı düşünülse bile, önemlidir. Bugün başlıca farklılaşma, yaşama düzeylerinde ve günlük yaşama biçimlerinde görülür. Sırf coğrafî kökenli değildir. Her ülkenin kendine özgü toplumsal ve iktisadî karşıtlıkları vardır. Devlet yapısının sınıf farklarını ortadan kaldırdığı sosyalist ülkelerde bile, şehirlerle köylerin yaşama biçimleri farklıdır. Ama gerçek karşıtlıklar, ülkelerin içinde değil, farklı biçimde gelişmiş ülkeler arasındadır ve çelişkili bir durum ama, en büyük toplumsal ve iktisadî farklar, halkın büyük kısmının açlıkla karşı karşıya olduğu ülkelerde yönetici sınıflarla halkın büyük çoğunluğu arasındadır.

İKİNCİ BÖLÜM
NÜFUS VE EŞİTSİZ GELİŞME

Dünya nüfusuyla ilgili bir inceleme, elli yıl önce yapılsa iki temel bölümü kapsardı: "ırklar-dinler" ve "yaşama biçimleri". İnsanların büyük ırk grupları arasında dağılımında hiçbir şey değişmedi... ve belirli bir din topluluğuna bağlı olmanın, insanların çoğunun günlük yaşayışı ve toplam faaliyetleri üstündeki etkisi geçmişteki kadar büyük değilse de, Hint dünyasının özgünlüğünde, İslâm dünyasının bütünlüğünde ya da bazı ulusal toplulukların daha titiz tutumlarında, din etmeninin önemi küçümsenemez Aynı biçimde, yaşama biçimi kavramıyla temsil edilen maddî uygarlıklar, tekniklerin, haberleşmenin ve anlayışların evrenselleşmesinden henüz pek az etkilenmiş geniş bölgesel bütünlerde ya şayan halkların yaşayışını yansıtmayı sürdürüyorlar. Bununla birlikte, insanları farklılaştıran ve ayıran somut farklar, bugün artık ırkların, dinlerin ya da yaşama biçimlerinin incelenmesiyle ortaya konamıyor. Kapitalist iktisatlı ülkelerle sosyalist iktisatlı ülkeler arasındaki bölünme, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra büyük önem kazandı ve iki "blok"un bir savaş sırasında ortaya sürebileceği güçlerin büyüklüğü nedeniyle, zaman zaman dramatik bir özellik kazandı. Ama, iki büyük ülkeler topluluğundaki iç değişiklikler, iki sistemin dünyada yayılma sorunları, karmaşık siyasal coğrafya ya da kısaca siyaset sorunları ortaya çıkarıyor. Liberal iktisat il-

kelerini benimseyen ülkeler doğrudan doğruya Sovyetler Birliği'ndeki iktisadi düzeni örnek alarak sosyalist bir toplum kuran halk cumhuriyetleri ve her iki tarafın safında da yeralmaya uğraşmayan tarafsız ülkeler arasında dünyanın siyasal açıdan kısmen bölünmesini yeniden çizen ve nesnel yollarla ölçülebilen çağdaş dünyanın gerçek farklılaşması, gelişmiş ülkeler arasındaki farklılaşmadır. Burada gelişme ya da az gelişme kavramlarını sırf gözlem olguları olarak ele alacak, bunlara tanımlar ve kuramlar getirmeyeceğiz. Bu incelemede önem verdiğimiz şey, insanların gelişmiş gruplarla azgelişmiş gruplar arasında dağılımını ortaya koymak ve yaşama düzeyleriyle, yaşama biçimleriyle, öğretim yaygınlığıyla ilgili nispî sayısal verilere başvurarak, her iki grupta insanların durumunun nasıl olduğunu belirtmektir. Doğruyu söylemek gerekirse, günümüzde önemli olan, beyaz, sarı ya da siyah, Hıristiyan ya da Müslüman olmak, kapitalist, tarafsız ya da sosyalist etki bölgesinde yaşamak değil, sürekli az beslenen bir kişi olmak ya da aşırı bolluk hastalıklarının tehdit ettiği aşırı beslenen bir kişi olmaktır; büyücülerin büyülerinin ya da transistörlü radyoların kışkırtmalarının pençesindeki okur-yazar olmayan halklardan birinin üyesi olmak ya da kültür sorunlarını saf fikir değerleriyle, teknik ve kurgu bilimin çekiciliği arasında bir seçme yapmaya indirgemiş halklardan birinin üyesi olmaktır; ezici ve zorlayıcı bir doğanın kaprislerinin avucunda olmak ya da otomasyon ve elektroniğin insanları insanlıktan çıkarmasına karşı kendini savunmak zorunda olmaktır.

Büyük insan topluluklarının "kıyıları"nın yapısı, bazen de yeri değişmektedir. Nüfus coğrafyası hem yeni, hem hızlı olan bu değişiklikleri gözönünde tutmak zorundadır.

Şekil 5 - Dünyada belli başlı etnik grupların dağılımı

I. Irk Gruplarının Dağılımına Bir Gözatış

Irk kavramı, özellikle de saf ırk kavramı coğrafî gerçeğe uymaz. Bugün en çok içine kapalı görünen halklar bile, başka insan topluluklarıyla ilişki kurmalarına yolaçan göçlere herhangi bir tarihte karışmıştır. Dünya nüfusu, bütünüyle ele alınınca melez bir nüfustur. Ne var ki, iç bileşimi çeşitli karışmaların sonucu olan bazı büyük gruplar, onları birbirlerinden ayıran büyük dış özellikler ortaya koyarlar. Derinin rengi, genel görünüş ve çeşitli morfolojik ya da "somatik" özellikler, beyazları (onların içinde de Avrupalıları Hint-İranlıları, Ortadoğu ve Akdeniz havzasındaki Samileri ve Hamileri), Hint Okyanusu ve Afrika siyahlarını, sarı ırktan olanları ve Moğol ırkından olanları, Amerika kızılderililerini birbirinden ayırır. Bazı gruplar kitle halinde yerleşik kalmış, ötekiler ister istemez dünyanın çeşitli kesimlerine dağılmışlardır.

5 numaralı şekil, bu çeşitli grupların dünyadaki dağılımını gösteriyor. Bunların en büyüğü, Avrupa değişkeniyle Beyaz gruptur. Bu yaygınlık, 16. yüzyılda Amerika'ya doğru başlayan, 19. yüzyılda genelleşen ve hızlanan göçlerin ve sömürgecilik hareketlerinin sonucudur. Avrupa kökenli beyazlar (Hint-Avrupa grubundan gelirler), bugün dünyada bir milyar iki yüz milyon kişiye yakındırlar; bunların üçte ikisi Batı ve Orta Avrupa'da (500 milyon) ve SSCB'de (289 milyon) yaşar. 250 milyonu, öteki ırk gruplarına kapalı bir topluluk halinde, Anglosakson Amerika'sında, 300 milyon kadarı da beyaz olmayan halklarla ve çok kalabalık melezlerle (Orta Amerika'da ve And dağları Amerika'sında beyaz-siyah melezleri) sıkı ilişkiler içinde Latin Amerika'da yaşamaktadır. 5 milyon kadarı gene ya siyah

topluluklarıyla çevrili olarak ya da yerli halkı kaybolmuş bir toprak üzerinde Afrika'da (özellikle Güney Afrika'da), 20 milyonu Avustralya'da yerleşmiştir.

Birkaç yüz bini de Büyük Okyanus adalarındaki yerli halklarla birarada yaşar. Zaten bütün dünyaya dağılmış olan, her ülkede, her büyük şehirde az çok dayanışık bir topluluk oluşturan beyazların sayısını tam olarak saptamak zordur. Üstelik bu bölgelerde bulunuyor olması, sayı fazlalığından ya da azlığından daha önemlidir.

Beyaz grubun ikinci bölümü, coğrafî bakımdan çok daha yoğunlaşmıştır. Bu bölüm, Arapların, Mısırlıların, Yahudilerin ve Etiyopyalıların temsil ettikleri Samiler ve Hamiler bölümüdür: Afrika'da 140 milyon; Yakın ve Ortadoğuda 40 milyon kadar. Ayrıca dünyanın öteki halklarına karışmış 10 milyon kadar Yahudi. Sayıca daha önemli olan üçüncü bölüm de yoğun biçimde yerleşmiştir ve binlerce yıldan beri sürüp gelen istikrarlılığı daha fazladır. Hindistan'da pek çok melezleşme olmuştur ve İranlılar, Tacikler, Sihler kendilerini bu grubun temsilcisi sayıyorlarsa da, beyaz -aslında esmer- Hintlilerin büyük kısmı melezdir. Elde ırk ölçüleri bulunmadığından, yaklaşık sayıları konuşulan dillere başvurularak (Hint Ari dilleri) belirlenir: 300 milyon (?). İranlılar, Pakistanlılar, Tacikler, Anadolu Türkleri, Ermeniler, Kafkasyalılar da 150 milyon kişi kadardırlar.

Görüldüğü gibi beyaz, ama büyük ölçüde farklılaşmış grubun toplam sayısı 2 milyarı, yani insanlığın yarısından biraz azını buluyor. Latin Amerika dışında, Tropikler ile Ekvator arasında beyazlara olağandışı olarak (yalnızca yüzey şekillerinin enlemin iklim etkilerini düzelttiği yerlerde) raslanır.

Bununla birlikte, Hintliler grubu, sıcak bir ülkenin doğal koşullarında yaşar.

Sayı bakımından ikinci büyük etnik grup, batıda Turan çöküntüsü ile Türkiye'de (Kırgızlar, Özbekler, Kazaklar) ve güneydoğu Asya'da, Australoid ırklarla (bugün özellikle Khmerlerin ve bazı Malezya halklarının temsil ettiği eski Hint ve eski Çin halkları) melezleşmiş olan sarı ırk ya da Moğol ırkıdır. Australoid, beyaz ve sarı ırkların üstüste çaprazlanmasından doğan Endonezyalıların ırkı belirsiz topluluğunu da katarak, bu topluluğun bugün bir buçuk milyar kişiyi biraz aştığını söyleyebiliriz. Bu grup, coğrafî bakımdan büyük bir yoğunlaşma ve istikrar gösterir. Doğu Asya'nın dışına göçmüş sarı ırktan topluluklar, sayıca çok küçüktür: ABD ve Brezilya'da. özellikle Japonlardan oluşan yirmiotuz bin kişi.

Siyahlar çok daha dağınık görünürler. Zaten aslında, biri Hint Okyanusu'nun kuzey ve doğu kenarında, öteki Afrika'da Büyük Sahra'nın güneyinde merkezleşmiş iki farklı coğrafî kökenden gelirler. Afrika siyahları gibi, Asya siyahları da birçok ırk tabakasından oluşur. Güney Hindistan'ın sık ormanlarında, Güneydoğu Asya takımadalarında yaşayan bir Austrolaid grubun temsilcileri sayılan kısa boylu siyahlar olan Veddalar; en kalabalık tabaka olan, Dekkan'ın ortasında ve güneyinde yaşayan Dravidler (toplam olarak yüz milyon kadar kişi ve çok sayıda melez).

Afrika siyahları, 16. yüzyıldan itibaren, Amerika'daki şekerkamışı ve pamuk tarım işletmelerinde köle olarak çalıştırılmak üzere yurtlarından koparıldılar. Böylece, Afrika grubu, beyazların isteğiyle Amerika kıtasında kalabalık siyah toplulukları kurdu. ABD'de ırk ayrımı, bugün sayıları 26,5 mil-

yon kişiyi bulan siyahları coğrafi dağılımları - giderek yaygınlaşmaktadır- her ne olursa olsun tecrit etti. Antil adalarında, özellikle Dominik Cumhuriyeti'nde, Martinik'te, Guadeloupe'da, az sayıda orta Amerika kıtasında, daha çok sayıda Güney Amerika'da (özellikle Brezilya'da) siyahlar çok daha sık melezleştiler. 40 milyon sayısı, temkinli bir yakıştırmadır. Görüldüğü gibi, Amerika kıtasında Afrika kökenli 66 milyon siyah, Afrika'da ise 400 milyon siyah yaşar. Demek ki, siyah grupları dünya nüfusunun yüzde 13'ünden biraz fazlasını (yaklaşık ola rak 650 milyon kişi) temsil eder.

Amerika kızılderilileri topluluğundan kişilerin saptanması biraz daha güçtür. Kuzey Amerika'da, katışıksız, çok küçük topluluklar kızılderili rezervlerinde yaşar; ama kızılderili nüfusun temeli yokedilmiştir. Meksika, Aztek ırkı ve geleneklerine sadık kalmakla övünür, ama ülkede kesinlikle kızılderili bir halkı doğru olarak sayılandırma olanağı yoktur. İnkaların Peru'daki ve genel biçimde Güney Amerika'nın And dağları ülkelerindeki durumu da aynıdır. Tek olumlu doğrulama, kızılderili halkların Rio Grande ile Paraguay arasındaki (Güney Amerika kıtasının Atlas Okyanusu cephesi ile Antil adaları dışında) Amerika'nın temel nüfusunu temsil ettikleridir: pek çok melez dahil 80-100 milyon kişi.

Verdiğimiz çeşitli sayıların toplanması, ırk grupları konusunda yapılan temkinli değerlendirmelerin (oldukça geniş bir melez kuşağı dahil) toplam insan nüfusunun yüzde 90'ını oluşturduğunu ortaya koyuyor. Yüzde 10 gibi küçük bir belirsizlik ise, istatistikçilerin kararsızlıklarının, çeşitli melezleşme gerçekliklerinin sonuçlarıdır.

Bir toplum, sanayi ve teknik iktisadının ne kadar çok etkisinde kalırsa coğrafi özelliklerinin belir-

lenmesinde (yerel ölçek dışında) din etmeninin önemi o kadar azalır ve din etmeni, beşerî coğrafya araştırma alanından çok, toplumbilimin alanına kayar. Sanayileşmemiş toplumlarda ise, çoğunlukla bağımsızlık mücadelelerinin uyardığı bir ulusçulukla kısmen karışabildiği için, din etmeni çok önemlidir. İslâmiyetin bugün siyah Afrika'da, Güney Asya'da, Çinhindi'nde ırk ve coğrafya bölümlemeleriyle atbaşı giden bir coğrafî gerçeklik olduğu kuşku götürmez. X. de Planhol İslâmiyetin dünyadaki coğrafî özelliklerini kesinlikle ortaya koymuş, ama büyük bir temkinlilikle İslâm dininden kişilerin sayısı -yarısından çoğu Batı Asya ve Akdeniz'deki özgün coğrafî çevrenin dışında yaşayan 600-700 milyon kişi- sorunundan kaçınmıştır.[3] Hindu dini de, toplumsal sonuçlarıyla, iktisadı büyük ölçüde engelleyen yasaklarıyla, nüfus coğrafyasının önemli bir verisidir: 600 milyondan çok kişi. Çin sosyalizminin yıpratmış göründüğü Budacılık, Güneydoğu Asya'daki bütün Amerikan ve Avrupa etki biçimlerine karşı, Asya ulusçuluğunun dayanak noktalarından biridir. Ve *Avrupalılık,* çağdaş dünyada yeni bir Hıristiyan senkretizmiyle gerçekleşmeye çalışmaktadır. Ama din, durumlara göre, kişisel mahremiyetle dile gelen ya da bastırılan şeydir. Bir dine doğuştan ve biçimsel olarak bağlı olmak, bir dini bilerek seçmek, fırsat buldukça ya da düzenli olarak ibadet etmek, dinsel gerçekliğin değişik ve çalkantılı biçimleridir. Bu gerçeklik, sayısal değerlendirmelere pek elverişli değildir. Hele ilgili halkların, dinsel topluluktan kültür ya da uygarlık topluluğuna pek bilincine varmadan, çoğunlukla da köklü değişmelerle geldikleri düşünülürse, bu gibi sayılandırmaların

(3) X. de *Planhol, Le Monde Islamique,* P.U.F., 1957.

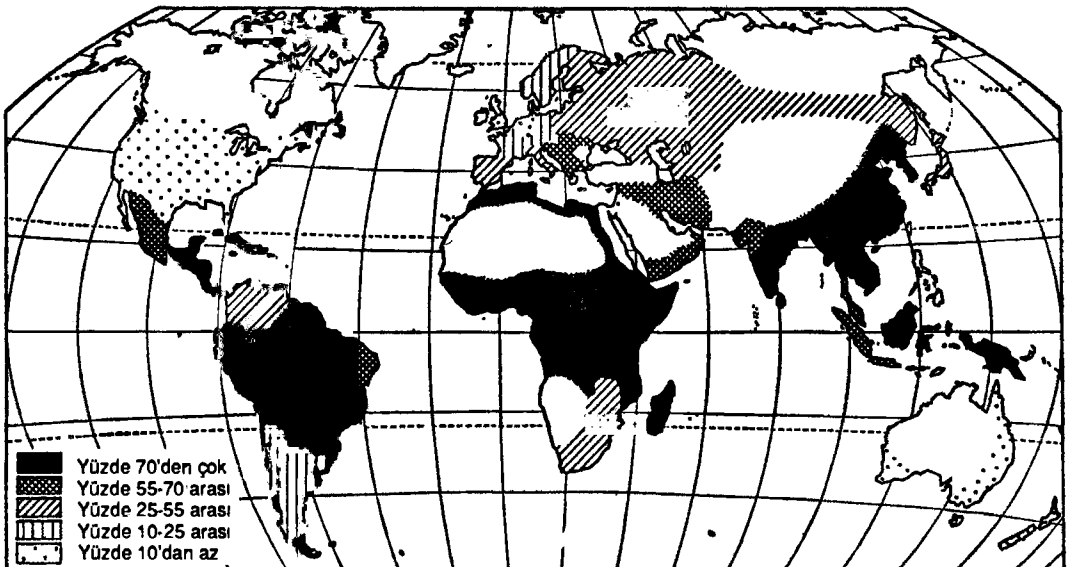
önemi tartışma götürür. Inanç gerçeğinin yerini, *zihniyet* gerçeği alır. Dinler coğrafyasından, güç ve henüz iyi incelenmemiş bir alan olan, kültür miraslarıyla çağdaş tekniklerin baskısı arasındaki çatışmaların rol oynadığı, kültür miraslarının matematik düşünceden doğma zorlamaların sertliğine karşı birer özgürlük barınağı ve kaynağı halini aldığı, psikolojik coğrafyaya geçilir.

Burada, nispeten kapalı çevrede, çağdaş yaşantının evrenselliğiyle henüz pek iyi bütünleşmemiş bölgelerde yaşayan insan topluluklarının incelenmesine coğrafya ve ırk açısından yaklaşmada önemini koruyan yaşama biçimlerinin incelenmesi alanına el atmayacağız. Buna karşılık, bir halkın sayısını değerlendirmenin, bu halkı terimin en geniş anlamıyla insanlık durumunun belirli bir tipi içinde sınıflamayı sağlayan bazı göstergelerin (maddî yaşama düzeyi ve her türden sonuçları) belirlenmesiyle nasıl dengelenmesi gerektiğini ortaya koymak, vazgeçilmez bir koşul gibi görünüyor.

II. Meslek Faaliyetleri ve Yaşam Düzeyleri

İktisatların en ileri sanayi iktisadı tiplerine doğru evrim süreçleri içinde, tarım nüfusu mutlak sayı olarak, hele nispî oran olarak giderek azaldığından, toplam nüfusa oranla tarım nüfusu yüzdesi, gelişmenin ilk ölçütü sayılabilir.

Tropikal ülkelerde, tarım nüfusunun oranı yüzde 66'yı, çoğunlukla yüzde 70'i aşar. Sanayi dönüşümlerini elli yıldan az süredir başlatmış ülkelerde, bazen de olağandışı derecede zengin doğal gelir kaynaklarının az ya da çok parazitçe hizmet ve meslek faaliyetlerini çoğalttığı ülkelerde (Venezuela), aynı oran yüzde 40-66 arasındadır. En çok sa-

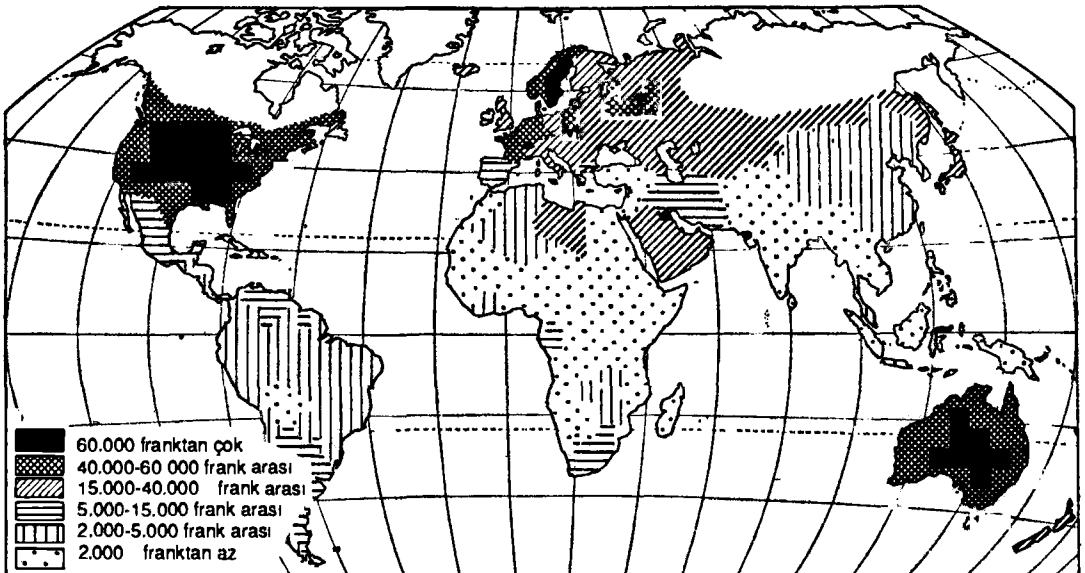

Şekil 6 - Tarımda aktif nüfus (toplam aktif nüfusa oranı)

nayileşmiş ülkelerde yüzde 30'un, çoğunlukla da yüzde 10'un altına düşer (ABD'de yüzde 2,7, Birleşik Krallık'ta yüzde 2,2). Çeşitli tarım nüfusu yüzdelerinin dağılımını gösteren bir harita, insanlığın eşitsiz gelişmesini ve iktisadî toplumsal ve kültürel farklarını göstermeye iyi bir giriş olur (Şek. 6).[4]

Bu harita, toplam faal nüfusa oranla doğrudan doğruya üretici bir işle uğraşmayan nüfus yüzdelerini gösteren bir haritayla tamamlanır. Gerçekten, böyle bir taslak, "tüketim iktisadı" adı verilen iktisatlarda özel hizmetlerin, orta ve uzun vadeli yatırımların (inceleme büroları araştırma merkezleri vb.) önemini ortaya koyar. Sanayileşmemiş ülkelerde, üretime doğrudan doğruya katkıda bulunmayan faaliyetlerle -bu durumda çoğunlukla parazitçe biçimler alırlar nüfusun dörtte birinden azı uğraşır: Kuzey Afrika ve Mısır'da yüzde 20-25; Orta Amerika'da yüzde 25; Hindistan ve Pakistan'da yüzde 18-20. Tersine, iktisadî ve teknik yapıları en ileri ülkelerin üretici olmayan faal nüfusları, doğrudan doğruya üretim süreci içinde bulunan nüfustan daha kalabalıktır.

Hizmetler ve orta-uzun vadeli yatırım oranlarının yüksek olduğu ülkelerde, tarım nüfusu oranları hep düşüktür: Birleşik Krallık'ta yüzde 55'e yüzde 2,2; ABD'de yüzde 65'e yüzde 2,7; İsviçre'de yüzde 50'ye yüzde 5; Fransa'da yüzde 51'e yüzde 6,4. Aslında yüksek tarım nüfusu yüzdesi -düşük hizmetler kesimi nüfusu yüzdesi bileşimi, bir azgelişmişlik ve yaşam düzeylerinin düşüklüğü göstergesidir; tersi ise, gelişmişlik ve yaşam düzeylerinin yüksekliği

(4) Harita, tarım nüfusu denen yani geçimini tarımdan sağlayan nüfusun dağılımına göre, ya da faal tarım nüfusunun dağılımına göre, hazırlanabilir. Her iki durumda da sonuçlar birbirine çok yakındır

Şekil 7 - Dünyada kişi başına gayrisafi milli hasıla

belirtisidir. Gerçekten, katışıklı (gayrisafi) ulusal gelirin kişi başına düşük ya da çok düşük olduğu ülkeler listesinde, aynı adlar görülür. Kişi başına katışıklı ulusal gelirin karşılaştırmalı incelemesi, katışıklı ulusal gelir ile nüfus kalabalıklığı arasında da kaygı verici bir çakışma ortaya koyar ve bu durum doğal olarak kişi başına pay yüzdelerinin çok düşük olmasıyla yansır. Ayrıca, azgelişmişliğin tek belirtisi aşırı nüfus yoğunlaşması değildir. Az nüfuslu ülkelerde kişi başına katışıklı ulusal gelir payı az olabildiği gibi, yoğun nüfuslu sanayi ülkelerinde kişi başına katışıklı ulusal gelir payları yüksek olabilir.

EŞİTSIZ GELİŞMEYİ GOSTEREN BIRKAÇ KİŞİ BAŞINA GAYRİSAFİ MİLLİ HASILA
(yılda frank olarak)[5]

İsviçre	120.000	Brezilya	12.000
Federal Almanya	80.000	Meksika	12.000
Japonya	90.000	Fas	4.000
ABD	100.000	Hindistan	1.800
Fransa	80.000	Mali	1.200
Hollanda	70.000	Bengladeş	1.000
İngiltere	60.000	Burkina-Faso	1.000
İtalya	60.000	Etiyopya	700
Cezayir	15.000		

Sıralamanın en altındaki kişi başına ulusal gelirler, nüfusun büyük çoğunluğu için, yerleşik açlığa yakın durumlara tekabül eder. Zaten, kişi başına günlük tüketimlerin kalori olarak hesaplanması

(5) Kaynak: *Annuaire de Statistique des Comptabilités Nationales des Nations Unies.*

da önemli karşıtlıklar ortaya koyar: ABD'de, Kanada'da, Avrupa ülkelerinin çoğunda ve Yeni Zelanda'da 3000 kaloriden çok; Portekiz ve Yunanistan'da 2500 kaloriden az; Afrika ülkelerinin çoğunda (Doğu Afrika, Madagaskar ve Güney Afrika Birliği dışında) 2000 kaloriden az. Latin Amerika'da yalnızca Arjantin, Uruguay ve Şili'de, kişi başına kalori olarak günlük tüketim 2500'ü aşır. Orta Amerika ve And dağları ülkelerinin çoğunda ve Asya ülkelerinin hemen tümünde 2000'in altındadır. Günlük kalori tüketimleri en düşük ülkelerin, aynı zamanda da en az zengin (protein, ozellikle hayvansal protein bakımından yoksul) en dengesiz, çeşitli vitaminler bakımından en yoksul ve en düzensiz beslenme biçimlerinin görüldüğü ülkeler olmaları, durumu daha da kötüleştirir. Gelirin hemen tümü beslenmeye gider, öteki harcamalar çok düşüktür. Bu yüzden de giyimler ve sağlık koşulları yetersizdir. Bu ülkelerde ömür kısadır ve ömür süresinin karşılaştırmalı tablosu ortalama ömrün 50, çoğunlukla da 60 yıl olduğu ülkelerle, çok düşük olduğu ülkeler arasındaki nüfus sayılarının gerçek anlamını ortaya koyar.

III. Ölüm ve Kültür Karşısında Eşitsizlik

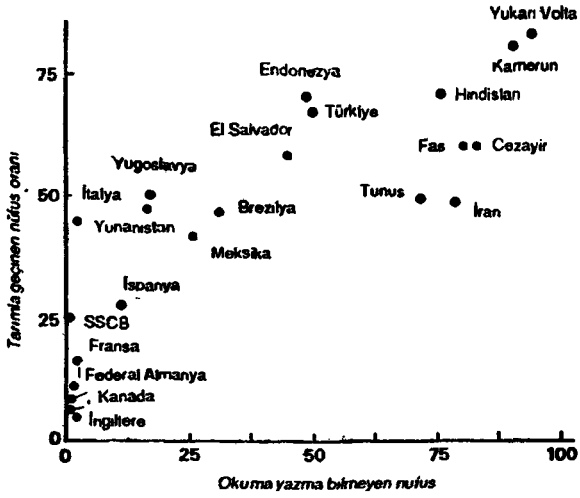
Ortalama ömür süresi nüfus gruplarına göre çok eşitsizdir. Çok anlamlı harita genellemelerine elverişli çeşitli katsayılarla dile gelir. Genel ölüm oranının düşmesi, son yarım yüzyılın en belirgin nüfus olgusudur. Bu düşme, salgınların bastırılması, dünyanın birçok bölgesinde insanları kırıp geçiren yerleşik hastalıkların ortadan kaldırılması (sıtma gibi), çocuk ölümlerinin (ilk yaş içinde ölümler) önemli ölçüde azalması sayesinde gerçekleşmiştir.

Bununla birlikte, Cezayir'de, tropikal Afrika'da ve Birleşik Arap Cumhuriyeti'nde resmî verilere göre, küçük yaşta çocuk ölüm yüzdeleri Batı Avrupa'ya oranla dört-beş kat fazladır; üstelik, bütün azgelişmiş ülkelerde çocukların doğumu ile ölümü arasında kısa bir süre geçmişse bunlar resmî makamlara bildirilmediği için, sözkonusu resmî veriler gerçeğin çok altındadır. Verem, Brezilya'da Fransa'dakinden dört kat, ABD'dekinden on altı kat fazla insanın ölmesine yolaçar. Bağırsak hastalıkları Afrika, Tropikal Amerika ya da Asya'da, Batı Avrupa'ya ya da Kuzey Amerika'ya oranla 10-20 kat daha öldürücüdür. Sanayi ülkelerine özgü hastalıklara (kalp-damar hastalıkları, kanser) karşın, insanların yaşama şansı İsveç ya da Kuzey Amerika'da, Afrika ya da tropikal Amerika'dakinin iki katıdır.

BAZI ÜLKELERDE ORTALAMA ÖMÜR SÜRELERİNİN KARŞILAŞTIRMALI TABLOSU (1988)

Gine	41	Çekoslovakya	71
Burkina-Faso	46	ABD	75
Haiti	55	Federal Almanya	75
Mali	43	Fransa	76
Hindistan	58	İtalya	74
Guatemala	62	Kanada	76
Brezilya	65	Japonya	78
Meksika	68	Danimarka	75
Çin	66	Norveç	76
SSCB	69	İsveç	77

Yaşam düzeyi çok düşük olan, az beslenen, hastalıkların pusuda beklediği halklar, fizyolojik yoksunluklarının yanı sıra, kültür bakımından da bü-

Şekil 8 - Toplam nüfusa oranla okuma yazma bilmeyen ve tarımla geçinen nüfus (1988)

yük bir yoksunluk içindedirler. Çağdaş dünyada öğretim, bölüşülmesi en kötü olan şeydir. 800 milyon insan okur-yazar değildir. Bu okur-yazar olmayan insanlar, azgelişmiş toplum ve iktisatların bulunduğu tropikal ve astropikal ülkelerde yığılmışlardır. Afrika nüfusunun yüzde 90'ı (oran Cezayir'de yüzde 73'e, on beş yıldır hızlı bir öğretim çabasının sürdürüldüğü Tunus'ta ise yüzde 62'ye düşer); Güney ve Güneydoğu Asya halklarının (Tayland [yüzde 21] gibi birkaç istisna dışında) yüzde 60'ı; Küba, Kostarika, San Domingo, Meksika, Kolombiya dışındaki tropikal Amerika nüfusunun yüzde 50'si. Buna karşılık, Batı Avrupa'da, Kuzey Amerika'da, SSCB'de, Avustralya'da, okur-yazar olmayanların oranı yüzde 5'in altına düşer. Orta ve yüksek öğrenim gören

kişilerle kültürlü kişilerin karşılaştırması da, doğal olarak aynı yüzdeleri izler. Öğrenimini 15 yaşından sonra sürdüren gençlerin oranı ABD'de yüzde 70-80, Meksika'da yüzde 15, Guatemala'da yüzde 10, Afrika'da yüzde 5'tir. ABD ve Kanada'da her 10 kişiden 1'i, Japonya'da her 25 kişiden 1'i, Brezilya'da her 500 kişiden 1'i, yüksek öğrenimini tamamlamıştır.

Üçüncü Dünya'nın kendine bir yol aradığı ve yazılı metin denen vazgeçilmez düşünme aracından yoksun yığınların onlara radyo ya da televizyondan seslenen görünmez ya da süslenmiş söylevciler tarafından etkilendiği bir dönemde, bu farklılığın önemi küçümsenemez.

* * *

Çağdaş dünyanın büyük nüfus bütünleri arasındaki eşitsizlik değerlendirme katsayıları çoğaltıla bilir. Ama o zaman bile, bu eşitsizliklerin ancak yumuşatılmış ve eksik bir görüntüsü ortaya konmuş olur. Çünkü, bu eşitsizlik yalnız eksikliklerin ve donatım yetersizliğinin değil, aynı zamanda da toplum yapılarındaki büyük farklılığın sonucudur.

Liberal iktisatlı sanayi ülkelerinin nüfuslarının başlıca özelliği, orta sınıfların yakın bir tarihten beri ve hızla çoğalmasıdır: bu orta sınıflar, işletme yöneticileri, idarî yöneticiler ve teknokratlardan oluşan yönetici bir tabakanın egemenliği altında olmasının yanısıra, büyük ölçüde tutucudur (bu durum, proletaryanın yönetici sınıfın karşısında kararlı bir hasım olduğu bir önceki döneme oranla toplum ilişkilerini değiştirir).

Yaşama düzeyindeki gözle görülür farklar azalmıştır ve bu toplumlar, hiç değilse dış biçimleriyle, nispeten türdeş (homogen) toplumlar olarak görü-

nürler.[6] Az gelişmiş ülkelerde ise, tersine, en çelişkili toplumlar görülür: ulusal gelirin önemli bölümünü elinde tutan küçük bir tabaka ile büyük bir yoksulluk içindeki köylü yığınları. Yaşama biçimleri bakımından köylü sınıfından çok yönetici sınıflara yakın olan, ama yönetici sınıfa oranla çok daha aşağı durumda olan orta sınıflara, ancak birkaç ülkede (gelişme sürecini başlatmış ülkeler) raslanır. Bu ülkelerde toplumsal karşıtlık, şehir-köy karşıtlığıyla karışır. Bazı devletler, en belirgin toplumsal karşıtlık sorununu, varlıklı sınıfı ortadan kaldırarak ya da mallarına el koyarak (özellikle bu sınıf üyelerinin eski sömürge yöneticileriyle aşırı işbirliği içinde göründükleri ülkelerde) çözmek istemişlerdir. Bu ülkelerde de, yönetici sınıfın yerini, belki de yeni bir yöneticiler sınıfı doğuracak olan bir bürokrasi almaktadır. sosyalizm yönünde bütün girişimleri tehdit eden gizli bir tehlikedir bu. Ama hiç değilse, sosyalist ülkelerde toplumsal piramit, çok daha işlevsel tabanlı görünmektedir.

Yaşama koşulları bakımından farklı olan dünya nüfusu, uzam içinde yerleşme biçimleri (göçebe çadırından, 20-30 katlı bir şehir kulesinde oturmaya kadar) bakımından da farklıdır.

(6) Gelirler arasındaki fark 1'e 12'dir

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NÜFUSUN YERLEŞME BİÇİMLERİ

Yeryüzünde büyük yığınlar halinde dağılımı kesintili olan dünya nüfusu, bölgesel ölçekte de kesintili biçimde dağılır. Nüfusun az ya da çok büyük kümeler halinde gruplaşmış olmasına dayanan kesintililik, evrensel bir olaydır ama, toprağı işleme faaliyetlerinin ağır bastığı ülkelerle, nüfusun büyük kısmını şehirlilerin oluşturduğu ülkelerde farklı biçimler gösterir.

I. Sanayi Ülkelerinde Kesintili Yerleşme

Sanayi ülkelerinde nüfusun katışıklı dağılımını gösteren haritalar, yerleşmenin kesintili bir yapısı olduğunu ortaya koyar; bunun nedeni, 20. yüzyılın ilk yarısında şehirlerde, özellikle de büyük ve çok büyük şehirlerde, giderek artan kalabalıkların birikmesidir. Bu durum farklı, ama etkileri birbirini pekiştiren, hiç değilse birbirine yakın süreçlerin sonucudur.

Sözkonusu şey önce, toprağı işleme koşullarının, nüfusa, sanayi devriminin yarattığı çeşitli işlerin sağladığı yaşama düzeyleriyle yarışacak bir yaşama düzeyi sağlamadığı bölgelerin (orta ve yüksek dağlar; modern tarım yöntemleriyle değerlendirilemeyeceği anlaşılan bereketsiz topraklar) terkedilmesidir. Son yarım yüzyılda, dünyanın her yerinde tarım sınırlarının, tarım ya da otlakların daha önce

erıştikleri sınıra oranla geriledikleri ve nüfus boşluklarının ortaya çıktığı görüldü. Bu durum, yalnızca sanayi öncesi iktisada özgü koşullar altında zayıf bir nüfusun, çok nankör yaşama koşulları içinde yerleştikleri yüksek dağlarda değil, verimi az olan ve harcanan çabaya karşılık çok az üretim yapılan bütün köy bölgelerinde görüldü.

Bugünse, yalnızca doyurucu bir tarım faaliyetine elverişli olmayan bölgeler değil, nüfusu köylü derneklerinin istedikleri o ünlü "şehirli ailesiyle köy ailesi arasında gelir eşitliği"ne yaklaşan makineleşmiş modern bir tarımın istihdam kapasitesi eşiğini aşan bütün kırsal bölgeler boşalmaktadır. Köy nüfusunun seyrekleşmesi hareketi her yerde eşit olmaktan uzaksa da, görünüşe bakılırsa Japonya dışında, bütün kapitalist iktisatlı sanayi ülkelerinde görülür. Çok yakın bir tarihe kadar köy nüfusu yoğunlukları yüksek olan sosyalist ülkelerde de, daha az belirgin olmakla birlikte hissedilir (Romanya, Macaristan, Güney ve Orta Rusya, Ukrayna, vb.). Kuzey Amerika'da, köy nüfusu yoğunlukları doğu kesimi dışında hiçbir zaman yüksek olmamıştır: Québec ili; Kanada'nın kıyı eyaletleri; ABD'nin doğusundaki New England ile Maryland ve Kentucky gibi bazı Apalaş vadileri. Middle West'teki (Orta Batı) çayırlar ve ovalar, yüzölçümleri Avrupa'daki küçük aile topraklarının en az on katı olan tarım işletmeleri arasında bölüşülmüştür. Demek ki, makineleşmiş tarım yapılan seyrek nüfuslu köyler ile şehirler arasındaki karşıtlık, geleneksel köylerle Avrupa şehirleri arasındakinden çok daha belirgindir.

Nüfusu çeken bölge ve merkezler yüzyıl içinde değişiklikler gösterdi. Sanayi devriminin başlangıç döneminde kömürün oynadığı rol (ve olay bugün sa-

nayileşmeye başlayan ülkelerde işletmeye elverişli yataklar ne kadar az olursa olsun tekrarlanmaktadır), kömür madenleri bölgelerinde, hele kömür çıkarımı uzun süre boyunca çok sayıda işi gerektirdiğinden, yoğun nüfus kuşakları oluşmasına yolaçtı. Buralarda, büyük ölçüde kömür tüketen sanayiler gelişti ve sonra bütünleşme süreci sonunda ya da yalnızca çekim sonucunda işletmeler sayıca artıp çeşitlenerek erkek ve kadın işçiler için her çeşit nitelikte işler yarattı. Çeşitlenme, durumlara göre az ya da çok devam etti: Rheinland'da büyük ölçüde; Fransız-Belçika maden kömürü havzasında Rheinland'dan az olmakla birlikte gene büyük ölçüde; İngiliz kömür havzalarının çeşitli ocaklarında. Her ne biçimde olursa olsun bu bölgelerin başlıca özelliği, kilometrekareye yüzlerce kişilik, nüfus yoğunlaşma yüzdesi az ya da çok yüksek şehir kümeleşmeleridir.

Maden filizi işletmeleri genellikle yerleşmeyi daha az çekmiştir, çünkü maden filizi çıkarımının çeşitli sanayileri kutuplaştırıcı rolü, maden kömürününkinden daha az olmuştur (maden filizi çıkarım bölgelerinde yalnızca çelik sanayii, ağır metalürji ve demirsiz madenler metalürjisi yerleşmiştir). Ama maden filizi ve hammadde ithal eden limanlar, ham ve çok yer tutan maddeleri nakletmekten kaçınarak, taşıma giderlerini azaltma isteği sonucunda, büyük sanayi merkezleri haline gelmiştir. Bunlar, bir nüfus haritasında yüzbinlerce kişinin, çoğunlukla da bir milyonu aşkın kişinin biriktiği merkezler olarak görünürler: İngiltere'nin büyük limanları -Tyne limanları 1 milyondan fazla nüfus; Liverpool, 1,5 milyon nüfus; Glasgow 2 milyona yakın nüfus- Rotterdam (1 milyondan fazla), Hamburg (2 milyon). Amerika kıtasında, Londra gibi li-

man işlevinin ve bu işlevin türevleri olan sanavilerin yanı sıra başka temel işlevleri de olan Newyork dışında, Philadelphia'nın nüfusu 5 milyonu, San Francisco'nunki 4 milyonu, Boston'unki 3 milyonu aşar.

Ayrıca, bazı büyük şehirlerde sanayiler kurulmuş, özellikle de depolama ve perakende ticaretin çeşitli modern biçimleriyle, özel ve kamu işletme ve hizmetlerinin yönetim kadroları yerleşmiştir. Bu evrimin en anlatımlı, aynı zamanda da en aşırı biçimlerini, siyasal ve iktisadî ya da yalnızca iktisadî başkent rolü (terimin en geniş anlamıyla, yani büyük yönetim merkezleri rolü) oynayan yerleşme merkezleri temsil eder: her birinin nüfusları on milyon kişiye yaklaşan Paris, Londra, Newyork, Tokyo-Yokohama, Moskova gibi merkezler. Hemen alt düzeyde, genellikle bölgesel örgütleme merkezi ya da bölgesel başkent rolü oynayan yerleşme merkezleri bulunur. Burada, sanayi çoğunlukla, üçüncü kesim nüfusunu sayı bakımından destekler. Bunlar, nüfusları birkaç yüzbin kişi ile bir milyon arasında değişen büyük şehirlerdir: Fransa'da Toulouse, Bordeaux, Marsilya, Lille-Roubaix-Tourcoing; Hollanda'da nüfusu üç milyonu aşan ve başlıca üç birikim merkezi oluşturan Randstad şehirleri (Amsterdam, 'S Gravenhage ve Rotterdam); Almanya'da Münich, Stuttgart, Frankfurt, Hannover; SSCB'de Kiev, Minsk, Harkov, Gorki, Bakü... ABD'de birimler genellikle daha büyüktür: nüfusları milyonu aşar ve bütün Kuzeydoğu'da ara şehirlerle birbirlerine bağlanırlar; öyle ki, bölge hemen hemen boş kır ve orman alanlarını kuşatan somut bir şehirler ağı zinciriyle örtülüdür.

Batı Avrupa'da büyük bölgesel başkentlerle orta ve büyük şehirlerin dinamizmi çok farklıdır ve or-

tak bir gelişme yasasından söz edilemez. Bazı küçük şehirler, hattâ bazı büyük şehirler cansızlaşmaktadır; başkaları, özellikle de başarılı yeni sanayiler kurma işlemlerinden yararlanmış orta şehirler, hızla büyümekte ve komşu köy bölgelerinin nüfusunu çekmektedir.

Yoğunlaşma noktalarıyla, aralarındaki boşluklar arasındaki karşıtlık, bölgesel ölçekte de devam eder.

Öte yandan, en büyük kalabalıkların, en yoğun faaliyetlerin, en üretken yatırım ve spekülasyonların toplandığı az sayıda bölgede, yeniden gruplaşmalar eğilimi görülür. Bölgesel farklılıklar bu bölgeler yararına artar. İç ya da dış göçler, göçmen dalgaları, geleceği parlak olmayan ya da eskiden zenginken giderek yoksullaşan bölgeler halini alan köy bölgelerinin halklarını boşaltır. ABD'de bunlar Atlas Okyanusu cephesindeki Megalopolis ile harita açısından Kanada Ontario'sunun büyük şehirlerinin ve Kaliforniya'daki büyük yerleşme merkezlerinin bağlandığı Apalaş dağeteği ve Büyük Göller bölgesidir. Batı Avrupa'da yoğunlaşma, Milano'dan Rotterdam'a uzanan eksende, Paris'te, Londra'da ve İngiltere'deki şehir gruplaşmalarında görülür; Japonya'da ise çok büyük Tokyo-Yokohama yığını ile Japon içdenizindeki ve Kyu-şu adasındaki şehirler zincirindedir. Sosyalist iktisat da bu eğilimden kaçınamaz, ama coğrafî planlama işlemleriyle denetim altına alır. Terimin geniş anlamıyla Moskova bölgesi (Rus yazarları buna merkez sanayi bölgesi adını verirler), Ural, sanayi Ukraynası, SSCB toplam nüfusunun dörtte birinden çoğunu barındırırlar.

Büyüklükler merdiveninin en alt basamağında bulunan köy nüfusu da yoğunlaşmaktadır. Köy nü-

fusu, nispî öneminin ve mutlak sayısının azalmasının yanı sıra, kendisine şehirlerinkine yakın yaşama koşullarını sağlamaya en elverişli yerlerde toplanmaktadır Yerel ve bölgesel önemlilikte işletme ve atölyelerin, ticaretin, hizmetlerin ve tarım nüfusunun büyük bir kısmının toplandığı bu köy nüfusu çekirdeklerine, birçok coğrafyacı "köy-kent" adını verir. Bunların dışında, gerilemekte olan köylerde ve boşluklarda ancak birkaç tarım işletmesi ve emekli aylığıyla geçinen yaşlılar kalır. Bununla birlikte, bölgelerarası farklar hâlâ önemlidir ve bunun en iyi örneklerinden biri Fransa'dır.

Yerleşme dağılımının katışıklı (brüt) göstergesi olarak alınan nüfus yoğunluğu, yerleşme dağılımının genel koşullarını gözlemede yol gösterici seçilebilir. Bir başka yöntem de, nüfusun gerçek yerleşmesinin şehir nüfusunu temsil eden işaret ve noktalarla gösterilmesidir (Prof. Wilson Ahlmann'ın temsilî yöntemi). Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya için bu konuda kusursuz haritalar yapılmıştır. Ayrıca, bütün büyük atlaslarda, özellikle de SSCB halklarını gösteren haritalarda bulunan Sovyet nüfusunun coğrafî dağılımı, kolayca gözler önünde canlandırılabilir.

Birinci boşluklar dizisi, yerleşmeye fiziksel bakımdan elverişsiz yerleri gösterir: yüksek enlemlerdeki yerleri ve dağ kütlelerini kapsar. Ama bazı dağlara, özellikle bir iç vadiler ağı kapsayan dağlara, halkın ötekilerden daha çok yerleştiği farkedilir: Pireneler'den çok Alp'lere, Masif Santral ve şistli Ren kütlesinden çok Kara ormanlara ve Vosges dağlarına. Dağlarla düz ülke arasındaki sınır bölgesi genellikle yoğun yerleşmeli bir bölgedir. Avrupa'da genel olan bu durum ABD'de de Apalaş dağlarında görülür; ama Kayalık Dağlar'ının eteğinin ve-

rimsiz kuraklığı, halkın yerleşmesine engel olmuştur. Dağların eteklerindeki yerleşme saçağı, çeşitli etmenlerin birikmesinin sonucudur; dağ ile ova arasındaki geleneksel mübadeleler iktisadı, dağdan çıkan bütün vadilerin ağzındaki sınır bölgesi pazarlarını canlandırmış, çoğunlukla büyük şehirler haline getirmiştir. Dağdan akan suyun çeşitli biçimlerde kullanılması da nüfusu çeken başka bir etmendir (tarım ve sanayide kullanılan su). Çeşitli dönemlerde dağlardaki stratejik geçitleri elde tutmaya gösterilen önem, bugün ise dağlardaki yaz ve kış sporları ve turizm olanakları, dağlardaki merkezlerin güzelliği (İsviçre'deki, Fransa'da ve İtalya'da Alp gölleri kıyısındaki merkezler), nüfusların büyük kısmını bu dağlık kesimlere çekmiş ve yerleşmesine katkıda bulunmuştur

Nüfus yoğunluğu km^2'ye 50 kişinin, yer yer de 20 kişinin altına düşen yerler, ya yaşama düzeyi nispeten düşük bir nüfusun oturmaya devam ettiği gerilemekte olan bölgelerdir (Bavyera yaylası, Württenberg'in bazı kesimleri, kuzey Almanya'daki ve Hollanda'nın doğusundaki fundalıklar, doğu Fransa'daki yaylalar, Akitanya yaylaları), ya da toprakların biraraya toplanması ve makineleşme yüzünden nüfusu azalmış iyi donatılmış bölgelerdir (Fransa'da Paris çevresindeki tahıl ovaları). Bazı köy bölgelerinin nüfus yoğunlukları hâlâ daha yüksektir. Bu durumda hemen her zaman, yoğunluğun korunmasının nedeni, küçük şehirlerden oluşan bir ağa dağılmış bir sanayi faaliyetidir (Alsace, Baden bölgesi, Belçika ovası, İsviçre ovası).

Ama Avrupa'da köylük bölgeler km.'ye 50 kişi ile bile, şehir ve sanayi bölgelerinde birikmiş nüfus yığınlarına (Rheinland'da 15 milyon, Paris şehir bölgesinde 10 milyon, Büyük Londra'da 10 milyon,

İngiltere'deki büyük ortak şehirlerin her birinde, Fransız-Belçika maden kömürü havzasında, Milano şehir bölgesinde 1,5-2,5'er milyon, Lille-Roubaix-Tourcoing, Lyon-Saint-Etienne ve Frankfurt-Wiesbaden-Mainz şehir gruplaşmalarında 1'er milyondan fazla kişi) oranla boşluk gibi görünürler.

Aynı biçimde, Kuzey Amerika'da Atlas okyanusu Megalopolis'inin 40 milyon, Büyük Göller'in ve Pennsylvania'nın 20 milyon, Los Angeles yerleşme merkezinin 8 milyon nüfusları, şehirler ile köyler arasındaki yerleşme dengesinde çok ağır basar. En çok şehirleşmiş bölgeler, Avrupa iktisadının hemen hemen boş topraklara aktarılmış olduğu yerlerdir. Avustralya, Arjantin ve Uruguay'da halkın üçte ikisinden çoğu şehirlerde (Arjantin ve Uruguay'da yüzde 33'ten çoğu başkentlerde) yaşar.

Adı geçen ülkelerin tümünde, şehir nüfusları toplam nüfusun yarısı ile dörtte üçü arasında bir oranı temsil eder. Nüfusu beş milyondan fazla 10 yerleşme merkezi, nüfusu bir milyondan fazla altmış yerleşme merkezi ve nüfusu 300.000'den fazla yüzlerce şehir vardır. Demek ki, temel yerleşme biçimi şehirdir. Şehirlerin, Avrupa ve Amerika biçimleri arasındaki fark gözönünde tutulunca, nüfusun coğrafî yerleşmesinin açıklayıcıları olarak incelenmesini gerektiren kendine özgü özellikleri ve özel bir dinamiği vardır.

Başkentler dışında kurulan ilk büyük şehirler sanayi şehirleriydi: Avrupa'da İngiliz şehirleri, sanayi faaliyetlerinin de geliştiği Ren kıyısı şehirleri (Rotterdam, Anvers, Hamburg). Ticaret, özellikle de depolama işlevi, Amerika'da örnek tipi Şikago olan büyük şehirlerin, Avrupa'dan daha önce kurulmasını sağladı. Bugün şehirlerin en temel işlevi, dağıtım, hizmetler ve yönetim işlevidir. Bunun sonu-

cunda şehir yeni bir fizyonomi ve günlük yaşantısı bakımından yeni bir şema kazanmıştır. Şehir faaliyetleri mağazalarda, bürolarda, seyahat ve turizm acentelerinde, bankalarda, üniversitelerde, araştırma enstitülerinde, öğretim kurumlarında, hastanelerde, laboratuvarlarda, gösteri kurumlarında ve uğraştığı konular giderek genişleyen kamu idaresinde toplanır, oysa bugüne kadar bu faaliyetler "merkez"e, şehre özgü şeylerdi. Bu işlerde çalışanlar ve çektiği müşteriler, şehrin merkezindeki otellerde kalan gelip geçici yabancı azınlığın dışında, başka semtlerde oturmak zorundadırlar. Özellikle merkez semtlerinde çalışan şehir nüfusunun konut sorununa getirilen çözüm, şehir ve şehir çevresi topraklarının kullanım biçimini büyük ölçüde belirler. Avrupa'da iki savaş arasındaki parselleme ve "ortak mülk sahibi kolonileri" dalgasına karşın, şehir gelişmesi sıkışık düzende olmuştur. Şehirlerin ana kısmında, toprağa yoğun ve sürekli biçimde yerleşilmiştir. Konutlar ancak çevre topraklarda seyrekleşir. Ve toprakların fiyatı nedeniyle, şehir topraklarına yerleşmedeki bu yoğunlukta artma eğilimi görülür. Yönetim ve dağıtım işlevinin sanayi işlevinden ağır bastığı ölçüde ve eski sanayi semtlerinin aynı zamanda da işçi konut semtleri olduğu ölçüde, merkeze bağlı olan faal nüfusun günlük yer değiştirmeleri bu yüzden, nispeten kısa uzaklıklarda yoğun biçimde olur (Paris'te büyük çoğunluk 25 kilometreden az uzaklık üstünde). Ama bu yoğunluk nedeniyle, ev ile iş arasında geçen zaman kavramı, uzaklık kavramından ağır basar (Paris'te ortalama bir buçuk saat). Şehrin görünümüne ve yaşantısına yerleşik bir tıkanıklık, giderek artan araba park etme sıkıntıları ve ulaşımın giderek ağırlaşması egemen olur. Bir yeraltı ulaşım ağının

(metro) geliştirilmesi kaçınılmaz bir zorunluk halini alır. Metro tek başına düzenli bir ulaşım sağlar, ama kısa süre içinde, işe gidiş-geliş saatlerinde, ihtiyacı güçlükle karşılamaya başlar. Şehir nüfusunun çok sınırlı yüzeylerde toplanmasının başka sonuçları da vardır: tatil dönemleri sırasında şehir dışına giden yolların tıkanması, hava kirlenmesi, gürültü, şehirlerin içinde yeşil sahaların ve daha genel biçimde boş arsaların hızla ortadan kalkması. Şehir nüfusu sayısının artmasından kaygılanan kamu güçlerinin, şehrin büyümesini, bu gelişmenin teknik çıkmazlarının (ulaşım ve park etme olanaksızlığı, su kıtlığı, yerleşik zehirleme tehlikesi taşıyan hava kirlenmesi vb.) çoğalmasıyla boğulmaktan kurtaracak biçimde kurallara bağlamaları, sınırlamaları değilse bile belirli bir yön vermeleri gerekir. Nesnel ve kararlı bir şehir düzenlemesinin en büyük engeli, en küçük işlemlerin bile çok pahalıya malolmasına yolaçan toprak ve taşınmaz mal spekülasyonudur. Belediyenin yüzyıla yakın süredir şehir içindeki ve şehir çevresindeki toprakların sahibi olduğu Stockholm gibi birkaç istisna dışında, şehir düzenlemesi planları her yerde aynı engellerle karşılaşır ve her yerde aynı özel ve kamu hukuku sorunları ortaya koyar. Toprak spekülasyonunu ve şehir gelişmesinin yayılan yağ-lekeleri biçiminde ve birbiri ardına ilerlemesi kısır döngüsünü bozmak için önerilen çözüm -büyük yerleşme merkezlerinin uydu şehirler biçiminde parçalanması (Londra, Stockholm), ya da bazı faaliyetlerin, aşırı merkezleşme süreci yüzünden gelişmeleri bugüne kadar engellenmiş olan çevredeki eski şehirlere aktarılması- giderek ağırlık kazanmaktadır.

Amerikan şehirlerinin büyüme süreci farklı olmuştur. Mağazaların, depoların, fabrikaların ve ko-

nutların tek bir çekirdekte yığıldıkları ilk dönemden sonra, otomobil, şehir nüfusunun çok büyük alanlara, anayollarla ulaşılan şehir gelişmesi uzantıları boyunca yayılmasını sağladı. Çekirdek hemen, konut sayısı bakımından yoksullaştı. Varlıklı sınıflar, geceleri ışıl ışıl aydınlatılmış ana caddelerle ulaşılan tek katlı evlerle dolu semtlere yerleştiler. Bu şehirlere gece uçaktan bakılınca, büroların bulunduğu, kırmızı, yeşil, sarı, mavi, mor reklam ışıklarının parıldadığı gökdelenler çekirdeğinin çok renkli samanyolu ile, otomobillerin beyaz ve kırmızı ışıklarının konut semtlerine ulaştıran yollar ağı boyunca aktığı, örümcekağı gibi incecik, beyaz ışık çizgileri görülür. Megalopolislerde bu ağlar hemen hemen kesintisizdir. Otomobil şehrin gelişmesinden önce kullanılmaya başlanmış ve şehir, otomobil kullanımının gereklerine göre gelişmiştir. Hizmetler ve dağıtım ticareti ile boş vakit doldurma hizmetleri, karayolları ve otoparklar kenarında yerleşmiştir: binlerce arabalık park yerleri yanında ticaret mer kezleri şeması. Ama, Avrupa'ya oranla çok daha hızlı ve çok daha düzenli olarak aşılan uzaklıkların büyüklüğü, büyük şehrin sosyolojik bütünlüğünü parçalar, toplu yaşantıyı bir yanılsama haline sokar. Bugün, küçük ortak konutlar yapılmasıyla açıklığı sıkıştırmak düşüncesi taraftar toplamaya başlamıştır

Sovyet şehirlerinin gelişmesi, doğrudan doğruya, geniş yollardan yararlanan ortak ulaşım ağına dayanan büyük ortak konutlar yapımı, kademeli bir hizmetler yapısını merkez alan bloklar düzenlenmesi (adacık, semt, idare çevresi, vb.) yönünde olmuştur.

Sanayi iktisadı ve toplumu ülkelerinde büyük şehirlerin nüfusu çekmesi, büyük ölçüde bu şehir-

lerde bütün işleri, bütün hizmetleri, bütün ürünleri, tek kelimeyle şehir yaşantısına ulaşmanın bütün koşullarını bulmak olanaklarına bağlıdır. Bu koşullar altında, küçük ve orta şehirlerin "şehirliğinin" anlam belirsizliği anlaşılır. Merkeziyetçi eğilimlere en iyi direnen şehirlerin, en çeşitli donatımlara sahip ve yaşama düzeyi en yüksek olan, çok canlı bir ulaşım ve dağıtım ağıyla en büyük şehirlerin faaliyetine ve donatımına bağlanan şehirler olduğunu deneyler ortaya koymuştur: Rheinland Almanyası, Württemberg, İsviçre ovası, Fransa'da kuzey Alpler'inin kenarı ve Rhône koridoru. İşletme yöneticileri ve kadrolar bu şehirlerde, çok büyük şehirlerin kargaşasından uzakta yaşamayı yeğ tutarlar ve çoğunlukla yeni sanayiler buralarda kurulur. Ayrıca, bu şehirlerde taşınmaz mal spekülasyonu, şehircilik planlarının gerçekleşmesine izin vermeyecek kadar fazla değildir ve nüfus sayımlarının karşılaştırılması, özellikle Avrupa'da çok büyük şehirlerin karşı konulmaz çekiminin, tek şehir büyümesi süreci olmadığını ortaya koyar.

Köy yerleşmesinde de bir kıtadan ötekine ciddî farklar görülür. Yüzyılımızın başında, Batı Avrupa'da kümeleşmiş konut bölgeleri ile dağınık konut bölgeleri arasındaki karşıtlık (birçok birleşme biçimine engel olmayan karşıtlık) üzerinde uzun uzun durulmuştur. Fransa, İrlanda ve Batı İngiltere'deki okyanus iklimli blokaj bölgelerinde, katışıksız halde dağınık köy yerleşmesi örnekleri görülür. Tersine, Fransa'nın doğusundaki ve Güney Almanya'daki yaylalarda hemen hemen yalnızca kümeleşmiş köy biçimi yerleşme görülür. Fransa'nın Akdeniz kıyısı bölgeleri, Adriya denizi kıyıları, güney İtalya ve İtalyan adaları, bu kümeleşmiş yerleşmeye, güvenlik bulunmayan yüzyılları hatırlatan bir savunma

özelliği kazandırır. Ama 19. yüzyılda tarımın geliştiği bütün bölgelerde tarım nüfusunun çoğalması, bu nüfusun işlediği topraklarda kurulmuş çiftliklerin sayısını artırmış ve arasında seyrek yerleşme alanları bulunan kümeleşmiş yerleşmeyi büyük ölçüde yaygınlaştırmıştır.

Aynı dönemde, Amerika'dakı topraklara Avrupa'dakinden daha büyük işletme birimleri halinde yerleşilmesi, doğrudan doğruya dağınık bir yerleşmeye yolaçtı ve bu yerleşmenin konumu, toprakların dağılımının geometrik biçiminin etkisi altında kaldı: Kanada'ya düz sıralar halinde, ABD'nin kuzeyindeki ovalara satranç tahtası gibi dörtgenler halinde yerleşilmesi. 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başı köy düzenlemesi kuramcılarının ideolojisinde, tarımın teknik ilerlemesi ve üretimin yoğunlaştırılması, işleticinin işlettiği topraklar üstünde oturmasına bağlıdır. Yeni toprakların değerlendirilmesi şemaları, çok yakın bir döneme kadar, işleticiler için dağınık bir yerleşme yaratılmasını kapsar: 1962'den önce düzenlenen eski Zuyderzee polderlerinde; İtalya'da toprak reformu örgütlerinin tarıma açtığı topraklarda. Ne var ki, kısa sürede karşıtlıklar ortaya çıktı. Bugün, hizmetlerden sürekli olarak yararlanma kolaylıkları, çoğunlukla, işlenecek topraklara yakın oturmaktan daha önemli sayılır. Avrupa'da şehirleşmiş köy, kısmen hizmetler kesiminde çalışan bir nüfusu uzun vadede topraklarında tutabilecek tek köy yerleşmesi biçimi gibi görünür. Zuyderzee'nin yeni polderlerinde -özellikle Ostflevolandfaal tarım nüfusunun, tarlasını işlemeye karayoluyla gittiği köyler kurulmuştur. Konut ve işletilen toprak bağlantısı, ancak hayvancılık bölgelerinde kalmıştır.

Bütünüyle ele alınınca Kuzey Amerika, köy nu-

fusunun azaldığı ölçüde ortadan kalkan dağınık yerleşmeye bağlı kalmıştır. Yol yapımı ve otomobil kullanımının yaygınlaşması, hizmet merkezleriyle, okullarla (bütün köy yerleşmelerinin çocuklarını taşıyan okul otobüsleri) ve şehirlerle bağlantıları kolaylaştırır. Ama sözkonusu şey, toprağa çok seyrek bir yerleşmedir.

SSCB'de toprakların kollektifleştirilmesi ilk evrede, çarlık döneminde Boyarların topraklarındaki köy yerleşmesi olan kümeleşmiş yerleşmeyi pekiştirdi. Başlangıçta eski Boyarların mülkleri çerçevesinde kurulan kolhozların sonradan birleştirilmesi, yerleşmenin yeniden kümeleştirilmesi sorununu ortaya çıkardı. Ama köylüler, onları 1935'te kolhoz iktisadının yanı sıra devam ettirme hakkını elde ettikleri küçük ev iktisadının özgürlük ve avantajlarından yoksun bırakacak yeni "tarımşehri" yerleşmesine direndiler. Bu yüzden, yerleşme küçük çekirdekler halinde kümeleşmiş olarak kaldı.

Güney yarıküredeki, halkları Avrupa kökenli olan, en yüksek nüfuslu yerleşme merkezlerine rastlanan sanayileşmiş ya da yarı sanayileşmiş ülkelerin durumu, özel bir durumdur. Arjantin'de, nüfusu 10 milyonu bulan Buenos Aires - La Plata yerleşme alanında ülkenin toplam nüfusunun yüzde 40'a yakını yaşar; Uruguay'da Montevideo'nun nüfusu (1,2 milyon), toplam nüfusun yüzde 46'sını bulur; Avustralya'da Sydney (3 milyonu aşkın nüfus), Melbourne (3 milyon nüfus), Adelaide ve Perth'te (her birinde bir milyon nüfus), kıtanın toplam nüfusunun yüzde 55'i yaşar.

II. Azgelişmiş Ülkelerde Köy Yerleşmesinin Kesintililiği ve Korkunç Şehirler

Azgelişmiş ülkelerin yerleşmesi, tarım üretim bölgelerinin dağılımına uyar; bunun istisnası, genellikle çok hızlı olan gelişmeleri, başlangıçta bağlantı faaliyetlerinin, özellikle de sanayi bölgeleriyle bağlantıların gelişmesine yolaçan şehir merkezleridir. Köy yerleşmesindeki kesintililik, toprağın kullanımına uyar. Her ülkede, insan topluluklarının doğal çevreye karşı belirli bir davranışını ya da içinde yaşamaları gereken çerçeveye oranla belirli bir ayarlamayı yansıtır.

Bu konuda, iki büyük ülkeler kümesi karşıtlaşır: kuru tarım ülkeleri (tarım ya da çobanlık iktisadı) ve sulu tarım ülkeleri. Birinci kümedeki ülkelerde yerleşme seyrek ve dağınıktır; ikinci kümedekilerde ise, çok yoğundur ve çevrelerindeki sulanmayan toprakların nispî ya da mutlak boşluğuyla kesin bir karşıtlık ortaya koyar

Kurak topraklarda tarım, iklim alanlarına göre çok farklı gerçeklikler kapsar. Birçok yazar, her ülkenin tarım ya da hayvancılığının iklim ve atmosfer nemliliği koşullarına bağımlılığını daha iyi canlandıran "yağmur altında tarım" teriminin kullanılmasını öğütlerler. Bu tarım, sulu bir tarımla birarada yürütülebilir (Hindistan'da); kurak ülkelerde zayıf ve az verimli olabilir (Akdeniz bölgelerinde ve azçölsü bölgelerde); iki yağmur mevsimli ormanlık kuşakta sürekli ve çok çeşitli olabilir. Durumlara göre, çoğunlukla savunmaya elverişli yerlere çekilmiş yerli halklar tarafından (Balkanlar'daki ya da Kafkasya'daki dağ halkları), ya da Brezilya'daki köy nüfusları gibi, öncü sınırlarını kıtaların iç kısımlarına doğru geliştiren fatih halklar tarafından uygulanır.

Şu ya da bu kümeleşme biriminin benimsenmesinde, toplum yapıları ve tarım sistemleri de etkilidir. Ormanı yakarak elde ettiği yeni tarlalarla toprağının çeşitli kesimlerini sırayla işleyen büyük Afrika ailesi, büyük boş alanlarla birbirinden ayrılan köyler biçiminde az ya da çok kalıcı bir küçük çekirdekler yerleşmesi oluşturur. Bununla birlikte, Afrika'nın bazı bölgelerinde nüfus baskısı, büyük ailenin sosyolojik bütünlüğünü bozmaksızın aracı bir dağınık yerleşmeye yolaçmıştır. Kuzey Afrika'nın ve Yakın Doğu'nun kurak bölgeleri, birbirine çok yakın köylerin yoğunlaştığı -Kabiliye bölgesi dışında- bölgelerdir. Çoğunlukla, binlerce kişiyi toplayan büyük köyler arasındaki uzaklıklar büyüktür. "Yağmur altında tarım"ın, sulama yoluyla tarımla birarada yürütüldüğü Ganj'ın orta vadisinin bazı kesimlerinde ve Dekkan'da da büyük köyler vardır; ama şehir görünüşü taşımazlar. Latin Amerika'da köy nüfusunun yağmur altında bölgelere dağılımı, yerleşmenin tarihsel koşullarına göre farklıdır. Burada, nüfusun yerleşme biçimleri üstünde, sömürgecilerin büyük tarım işletmesi iktisadının sıkıntıları büyük ölçüde hissedilir. *Peone*'lerin (ya da eski şekerkamışı tarım işletmelerindeki kölelerin) köyleri, Brezilya'nın kahve arka kuşağındaki *sitiante*'lerin dağınık yerleşmesiyle karışır. Kızılderililer Amerikasında, köylerden şehre göçün ve Avrupa asıllıların spekülasyonlarının etkilediği bölgelerin kinden farklı bir köy yerleşmesi korunmuştur. Bu yerleşme kesintilidir ve yoğunluğu, üretim elverişlilikleri eş olduğu zaman bile, bölgeden bölgeye büyük ölçüde değişir. Hiç tarım yapılmamış, ya da tarım dönemlerinden sonra terkedilmiş geniş alanları bomboş bırakır. En düşük insan yerleşmesi yüzdeleri, sırf çoban iktisadına dayanan ya da çoban ikti-

sadının çok ağır bastığı bölgelerde görülür Bununla birlikte, Doğu Afrika'daki bazı yüksek hayvancılık bölgelerinde yerleşme yüzdeleri, Mali ya da Orta Afrika'daki sırf tarım yapılan bölgelerdekinden yüksektir; bu bölgelerde dağın barınak rolü oynamış olması, özel tarih koşulları ve iklim ve biyocoğrafya koşulları bu anormalliği açıklar (Uganda, Burundi, Etiyopya). Genel bir özellik vardır: bu yerleşme biçimindeki konutların ilkel görünüşü...

"Yağmur altında tarım" köylerinin yoğunluğu, Antil adalarında, Orta Amerika'da ve Reunion adasında bir sefalet iktisadı içinde rekor sayılara ulaşır; buralarda da durum çok özel bir tarihin sonucudur. Başka her yerde, yoğunluklar genellikle km^2'ye 1-10 kşi arasında değişir.

Sulama ise tersine, nispeten sınırlı alanlar üstünde km^2'ye 100 kişiyi aşan nüfus birikimlerine yolaçar: Nil vadisi, Büyük Sahra kenarındaki vahalar, Mezopotamya ve İndüs-Ganj ovasındaki sulanan bölgeler, Hint okyanusu ve Çinhindi kıyılarındaki delta ovaları, Endonezya ve Filipin adalarında sulak ovalar ve yamaçlar. Saydığımız ülkelerde dar alanlarda, çoğunlukla sulanmayan toprak şeritleri kenarında birbiri ardına sıralanmış köylerde, en az 500 milyon kişi yaşar. Çin'deki sulanan topraklar ve tarlaların bentlerle çevrilerek su altında bırakıldığı topraklar da, hemen hemen eşit sayıda insanı barındırır (buraları çoğunlukla, gerçek sulamayla tarım ile sulamaya bağlı tekniklerle uygulanan yağmur altında tarımın teknik sınırındadır). Ayrıca, sanayi iktisatlı bir ülkede Japon köyleri, Uzak Doğu'nun bu sulanan köyleriyle hâlâ birçok benzerlik taşırlar.

Sulanan topraklar, sık sık ayrıcalıklı bölgeler sayılmıştır -yakınlarındaki kurak topraklarla ya da

çöllerle karşıtlaştırılarak- ama insanların aşırı ölçüde yığılmalarına yolaçtıkları için, buralarda bireylerin ömrü daha kısadır ve yaşamaları daha güçtür. Sulanan toprakların sınırlarını ilerletmek, yeni "kurak" toprakları tarıma açmaktan daha güçtür. Bazı sulanan bölgelerde, bütün su stokları seferber edilmiştir ve sulamanın daha fazla geliştirilmesi, ancak tarım olanakları sınırsız olmayan büyük bayındırlık programları uygulanmasıyla (Asuan barajı) gerçekleştirilebilir. Nüfus artışının, topluluğun besin güvenliğini tehlikeye düşürdüğü eşik çoğunlukla aşılmıştır. Tarım ıslah çalışmaları ve ürünlerin daha iyi korunması bu eşiğin üstüne çıkma olanağını sağlar. Ama, üretim-tüketim dengesinin tehlikeli biçimde bozulması ve aç yoksulların şehirlere doğru göçmeye başlaması için, bir afet, vaktinden önce bastıran ve uzun süren bir kuraklık dönemi, su baskınları, ürünlere zarar veren böcek ya da başka hayvanların istilâsı yeterlidir. İşletme yapısına getirilecek değişiklikler, makine kullanımının yakın bir tarihte başlatılması, göç olayının hızlanmasına ya da yavaşlamasına yolaçabilir. Ama bu olay, adı geçen bölgelerde olağanüstü derecede ciddî bir olaydır. Nüfusu 10 milyonu aşan 15 kadar şehrin ve nüfusu 5 milyonu aşan 30 kadar şehrin, sağlıklı bir şehirleşmeye gerekli iktisadî yapıların çok eksik olduğu azgelişmiş ülkelerde bulunmasının başlıca sorumlusu, köylerden şehirlere göçtür.

Azgelişmiş ülkeler, sanayi devriminin sonuçlarını doğrudan doğruya (sömürgeleştirmeyle) ya da dolaylı olarak (Avrupa ve Kuzey Amerika ticaretinin yayılmasıyla) hissetmeden önce, eşitsiz biçimde şehirleşmişlerdir. Kuzey Afrika, Yakın ve Ortadoğu, Hindistan, Endonezya, Çinhindi yarımadası ve Batı Afrika, toprak sahiplerinin ve köylü işçilerin

bir kısmının oturduğu, birbirine çok yakın küçük şehirlerle örtülüydü: din merkezleri, yerel yönetim merkezleri, el sanatları çekirdekleri bulunan pazar yerleri. Bu şehirlerin nüfusları, devlet ya da imparatorlukların başkentleri olanlar ve büyük ticarî ve askerî kavşaklarda kurulmuş olanlar (Marakeş, Fas, Şam, Kahire, Delhi) dışında, birkaç bin, bazen de yirmi-otuz bin kişiydi. Bu şehirler çoğunlukla kalıcı değildi: siyasal yapıların değişmesi gerek eski dünyada, gerek Latin Amerika'da pek çok şehrin terkedilmesine ya da gerilemesine yolaçmıştır.

Afrika'da, Büyük Sahra'nın güneyinde şehirler, Sudan bölgesi dışında, hiçbir zaman geçici birer idarî ve askerî merkezden başka şey olmamışa benzer.

Ama, görünüşte şehir tesisleri bulunan ülkelerde bile, köylü olmayan nüfus hiçbir zaman toplam nüfusun onda birini aşmıyordu. Mal ve para dolaşımı devresi, geçimini doğrudan doğruya topraktan sağlamayan nüfusun oranının daha yüksek olmasına izin vermiyordu.

Sömürgecilik ve uluslararası ticaret, özellikle yönetim merkezi olarak, sanayi ülkelerine gönderilen ürün ve hammaddelerin depolama yeri olarak, sanayii ve tüketim ürünlerinin dağıtım merkezi olarak seçilen şehirlerin işine yarayan bir şehirleşme sürecine yolaçtı. Az gelişmiş ülkelerde 19. yüzyıl sonunda ve 20. yüzyıl başında en büyük sömürgecilik şehirleri, en büyük ticaret şehirleri, limanlardır: Bombay, Kalküta, Şanghay, Batavia, Hongkong, Singapur, Rio de Janeiro, Casablanca. Birçok yabancı banka ve ticaret şubesinin yerleştiği birkaç devlet başkenti de listeye eklenebilir: Kahire, Tahran, Mexico.

SANAYİLEŞMEMİŞ ÜLKELERDEKİ BÜYÜK YERLEŞME MERKEZLERİ
(Çin dışında)
(milyon nüfus olarak, 1984-1990)

Mexico	17	Kahire	8
Sao Paulo	16	Delhi	7
Buenos Aires	11	Karaçi	7
Kalküta	11	Manila	7
Bombay	10	Tahran	7
Rio de Janeiro	10	Bangkok	6
Seul	10	Lima	6
Cakarta	8	Madras	5

Yirmi beş yıldır, nüfus devrimi şehircilikte bir büyümeye yolaçtı: ölüm, özellikle de küçük çocuk ölümü oranının ansızın düşmesiyle, köylerin nüfusu hızla arttı, ama üretimleri bu artışla orantılı gelişmedi. Nispî aşırı nüfus eşiklerine hızla ulaşıldı. Bu küçük iklim düzensizliğinin hasatları etkilemesi nedeniyle, durum kısa sürede tehlikeli bir hal aldı. Oysa şehir, köye oranla daha çok "marjinal" yaşama olanağı sunuyordu. Bu yüzden, köylüler şehre akın ettiler; ama şehrin iktisadî gelişmesi, yeni işler yaratmaya henüz elverişli değildir. Özel bir üçüncü kesim tipi -işportacılık ve iktisadî ve toplumsal asalaklık- kılık değiştirmiş her türlü işsizlerle şişti. Pratikte istihdam edilmeyen bu kişilerin yığılması, devletin ya da özel ve yabancı sermayenin sanayi yatırımları yapmasını gerektirir. Arazinin rasyonel biçimde düzenlenmesi için, bu yatırımların, temel kaynakların dağılımı ve köy faal nüfusu rezervelerinin dağılımı gözönünde tutularak yapılması gereklidir. Ama böyle bir dağılımı, köyden

şehre göç dalgaları bozar. Topraklarından kopan köylü yığınları en büyük şehirlerde, devlet başkentlerinde birikir: Çünkü yalnız bu şehirler "marjinal" yaşama olanaklarını sunmaktadır. Dolayısıyla, bu şehirlerin nüfusları, ikinci derecede şehirlere oranla çok daha hızlı artar. İktisadî, malî ve idarî altyapılardan yoksun olan ve Londra, Paris kadar büyük yerleşme merkezleri, yirmi beş yıl içinde böyle meydana gelmiştir. Bu şehirlerin her birinin iktisadî sorunları değişikse de, tümünde, şehrin görünüşünde bozulma belirtileriyle, yerden biter gibi taşkın konut bölgeleriyle (gecekondular) dile gelen ciddî dengesizlikler görülür. Topraklarından kopmuş köylüleri marjinal iktisatlarıyla çekebilecek şehirlerin oluşumunda transit iktisadının oynadığı rol, bu büyük yerleşme merkezlerinin deniz kıyısında ya da kıyı bölgelerinde toplanmasına yolaçmıştır. Bunun istisnaları, maden çıkarımı ya da işlenmesinden doğmuş birkaç büyük şehir, ihracata dönük tarım ürünlerinin eskiden toplandığı merkezlerde sanayi tesislerinin kurulmasıyla gelişen birkaç büyük sanayi merkezi (Sao Paulo gibi) ve işyönetimi merkezi haline gelen devlet başkentleridir (Mexico, Bogota, Tahran).

Nüfusun sanayi ülkelerinde ve azgelişmiş ülkelerde dağılımının biçimsel olarak karşılaştırılması, kesinlikle yanlış benzetmelere yolaçtırabilir. Seyrek ve nüfus yoğunluğu düşük bir yerleşme ile önemli şehir merkezlerinin yan yana görülmesi, yoğun nüfuslu yaygın merkezlerle milyonluk şehirlerin birleşmesi, Batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da, Afrika'da ve Latin Amerika'da, Ortak Pazar ülkelerinde ya da Çin'de aynı anlamları taşımaz. Nüfusun dağılımı konusundaki nicel benzerliklerin, iktisadî yapı farkının, meslek bileşimleri farkının, gelir dağılımı

farkının, yaşama düzeyi farkının sonucu olan nitel ozellikli farkların, hattâ karşıtlıkların, incelenmesiyle düzeltilmesi gerekir.

Yerleşme tiplerinin değerlendirilmesinde yapılan yanlışlıkların kaynaklarından biri, azgelişmiş ülkelerin şehir toplumlarındaki şehirli yaşantısı biçimleriyle, sanayi toplumlarındaki şehirli yaşantısı arasında belirli bir benzerlik olmasıdır: otomobil kullanımı, ithal malı sanayi ürünleri tüketimi, boş vakit doldurma faaliyetlerinin gelişmesi, sayfiye evleri, vb. Bununla birlikte, uzun Amerikan otomobillerinin yanında, çoğunlukla da en şatafatlı yapıların kapısında, en büyük insan umutsuzluğunu ve en insanlık dışı yaşama biçimlerini görmek için, fazla keskin gözlü olmak gerekmez; basit ortalama yaşama duzeyini gözonünde tutmanın, bu şehirlerin geçerli bir görünümünü ortaya koymayacağını söylemek bile gereksizdir. Gelirleri kişi başına ortalama gelir düzeyinin altında olan kişilerin sayısı, gerçeği daha iyi yansıtır. İnce bir siyasal yöneticiler tabakasının yaşama biçimini taklit etmeye uğraşan memurlar, esnaflar ve sürekli işçiler, orta tabakasının altında, şehrin sınırlarında köy toplumunun bir çeşit uzantısını oluşturan bir yoksullar yığını bulunduğunu ortaya koyar. İki toplumu karşılaştırmak eğilimi duyulur; geleneksel yapılarını ve inançlarını koruyan, açlık, hastalık ve ölüm korkusu içinde yaşayan köy toplumu ile, büyük yoksul tabakaların yanında az ya da çok istikrarlı, bazen iktisadîden çok siyasal, bazen siyasaldan çok iktisadî olan, Amerikalı gibi değilse bile Avrupalı gibi yaşayan ve az ya da çok biçimde net bir orta sınıf oluşturan yönetici sınıfın egemen olduğu şehir toplumu.

Çin daha eşitlikçi bir toplum kurmaya girişmiş ve bu örnek, bağımsızlığına yeni kavuşan bazı az

gelişmiş ülkelerde de uygulanmaya başlanmıştır. Şehrin insan görünümü farklıdır, kitle daha türdeştir, en belirgin toplumsal karşıtlıklar ortadan kaldırılmıştır. Avrupalı ve Amerikalılar buralarda kendilerini Hindistan, Afrika ya da Güney Amerika şehirlerindekinden daha yabancı hissederler; çünkü, şehirde bulmaya alıştıkları herşey burada farklıdır. Ne var ki, büyük sefalete artık raslanmıyorsa bile, insanların durumu hâlâ, sanayi ülkeleri şehirlerindeki en kötü durumlardan daha kötüdür.

Kelimeler, dünyamızın her yerinde aynı gerçekleri dile getirmiyor. Biçimler -burada bizi ilgilendiren şey açısından yerleşmenin kümeleşme biçimleri- Avrupa gerçeklerine uygulanmış kelime ve terimlerin tanımlarına uyar göründükleri zaman bile, her iktisada, her topluma yeni bir bakışla yaklaşmak gerek. Batı Avrupa'nın Kuzey Amerika'nın coğrafî, iktisadî sosyolojik incelenmesinden hareket edilerek hazırlanmış bir terminolojinin, bütün dünyaya uygulanması, hiçbir zaman bu kadar aldatıcı, bu kadar yalancı olmamıştı.

İKİNCİ KISIM
PERSPEKTİFLER

BİRİNCİ BÖLÜM
DOĞAL ARTIŞ

1981-1990 yılları arasında dünya nüfusu 1,5 milyar kişi arttı; bu dönemin son beş yılında, yıllık ortalama artış 150 milyonun üstündeydi. Bu 150 milyondan 10 milyonu Kuzey Amerika ve Avrupa (SSCB. dışında) nüfuslarına, 4,8 milyonu Sovyetler Birliği'ne eklendi. Azgelişmiş ülkelerin nüfusları yılda 130 milyona yakın artmaktadır.

Belirli bir ülke için nüfusun doğal değişmesi, doğumlarla ölümler arasındaki farktır. Yerel ölçek ya da özel nüfus durumlu küçük bölgeler ölçeği dışında, bu değişme günümüz dünyasında olumlu yöndedir. Ama doğal artış, her yerde tek biçimli olmaktan çok uzaktır. Devlet ya da büyük bölge başına en düşük ve en yüksek yüzdeler arasındaki fark, 0-3,5 arasındadır. Azami artış evresi de, ülkelere göre değişmektedir Az gelişmiş ülkelerin nüfus devrimi başlamış, yani son yirmi otuz yılda, ağır bir artış döneminden hızlı bir artış dönemine geçmişlerdir. Nüfusları olağandışı sayılacak derecede gençtir ve bugün azami artış yüzdelerine ulaşmaktadır. Sanayi ülkeleri, nüfus devrimlerini 19. yüzyılın ikinci yarısında yapmışlardır. 20. yüzyılda doğal artış önemli ölçüde azalmıştır. Özellikle Avrupa ile Kuzey Amerika arasında nüfus durumlarının farklı olmasına karşılık, her iki tarafta da azami doğal artış yüzdesi evresi 19. yüzyılda ya da 20. yüzyıl başında geçilmişti. Yaş ortalamaları ve yaşlıların yüz-

desi, azgelişmiş ülkelerin halklarına göre çok yüksektir.

I. Nüfus Verileri

Yakın çağdan önce dünya nüfusunun çok uzun dönemler boyunca ağır ağır artmasının nedeni, dünyanın her yanında ölüm oranının çok yüksek olmasıydı. Yıllık katışıklı (gayrisafi) ölüm oranı (yılda 1.000 kişide ölenlerin sayısı), eski dönemler için hesaplanabildiği (sözgelimi kiliselerin kayıt defterlerinden) zaman bile, gerçeğin çok hafifletilmiş bir görüntüsünü sunar. 19. yüzyılın ortasına kadar Avrupa'da, 20. yüzyılın ortasına kadar da dünyanın öteki ülkelerinde salgınların sıklığı, hastalığın cinsine göre belirli bir yaş sınıfını ötekilerden çok daha fazla etkileyen (sözgelimi tifüsten ölüm yüzdesi, ergin kişilerde çocuklar ve yaşlılardan çok daha fazladır) ölümlere yolaçıyordu. A. Geddes, 19. yüzyılda Hindistan'ın birçok bölgesinde, kıtlığın ve sonucu olan salgınların, nüfus artış eğrisini -yerel öztüketimin uç sınırlarına tekabül eden bir nicel eşiği aştığı zaman- nasıl budadıklarını ortaya koymuştur![7] Görünüşe göre, 18. yüzyılda, büyük salgın yılları dışında Batı Avrupa'nın genel ölüm oranı ortalaması binde 30 çevresinde dalgalanmıştır. 19. yüzyıla kadar, savaşlardan sonra pek çok öldürücü hastalık (1914-1918 savaşından sonra bütün Avrupa'da İspanyol gribi, orta Avrupa'da tifüs) görülmüştür. Doğum oranının ise, binde 40 dolaylarında olduğu sanılmaktadır. Nüfus, buhranlar, salgınlar, savaşlar, kıtlıklar, arasındaki dönemlerde artıyor, sonra bir önceki eşiğin az ya da çok yakınında bir düzeye dü-

(7) A. Geddes, *Congrès International de la Population* 1959

şüyordu. Bu durum, sanayi ülkelerinde 20. yüzyıl başına kadar sürüp gitti. Yirmi otuz yıldan beri, ölüm oranı yüzde 50'den çok azaldı. Genel sağlık durumunun düzelmesi, anne olma çağındaki kadınlarda kısırlık ve genç yaşta ölüm vakalarını azalttı. Demek ki, doğum oranında doğal olarak artış eğilimi görüldü.

Ölüm oranı ile doğum oranı arasındaki fark arttı: ölüm oranı binde 15 (nüfusun ortalama yaşı doğumların sayısının artmasıyla azaldıkça, ölüm oranı düşer); doğum oranı binde 45 ya da 50. Doğal artış o sırada yılda *yüzde* 3-3,5 arasındaydı.

Batı Avrupa'da, 19. yüzyılın sonundan itibaren doğum oranı öylesine azaldı ki, doğum oranı ile ölüm oranı arasındaki "çatal" uzun süre çok açık olmadı (19. yüzyıl sonunda 20-25; 20. yüzyıl başında 15-20; iki dünya savaşı arasında 12-15; birinci sayılar ortalama ölüm, ikinciler doğum oranlarını gösterir).

Bugün, çeşitli doğum oranının artması hareketlerine, ölüm oranının hafifçe düşmesine ve yaşlanmaya karşın, Avrupa ve Kuzey Amerika nüfusları ile genel olarak sanayi iktisatlı ülkelerin nüfuslarının artışları nispeten düşüktür. Demek ki, günümüz dünyasını paylaşan iki büyük grubun nüfus artış ritimleri arasındaki açıklık büyüktür.

YILLIK DOĞAL ARTIŞ YÜZDESİNİN ÇEŞİTLİ DEĞERLERİ İÇİN NÜFUSUN KATIŞIKLI ARTIŞI [8]

Aşağıdakiler kadar doğal artış için	*Nüfusun iki kat artması için gerekli süre (yıl olarak)*	*Yüzyıl sonunda nüfus (başlangıç noktası: 100)*
yüzde 0,5	139	160
" 1	70	270
" 1,5	47	440
" 2	35	720
" 2,5	28	1180
" 3	23	1920
" 3,5	20	3120
" 4	18	5050

II. Doğal Artışı Zayıf Ülkeler (yılda yüzde 1'den az), şek. 9

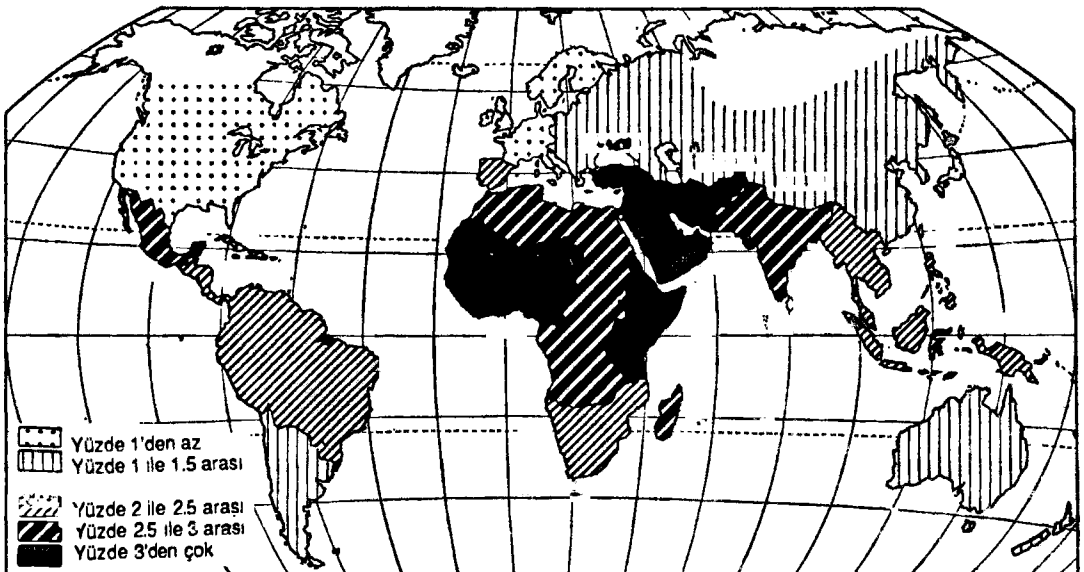
Önce Birinci Dünya Savaşı'nın, sonra 1930 yılları buhranının büyük zarar verdiği Batı Avrupa, iki dünya savaşı arasında nüfus açısından tehlikeli bir dönem yaşadı: doğal nüfus artışı çok küçük bir marja düştü ve bazı yıllarda açık verdi. İtalya, Almanya ve Fransa hükümetleri farklı yollardan, birbiri arkasına, nüfus artış yüzdesini yeniden çoğaltmaya giriştiler. Ama sonuçlar kısa süreli oldu ya da ağır ağır elde edilebildi. İkinci Dünya Savaşı, İtalya ve Almanya'nın nüfus atılımını durdurdu, Fransa'nın doğumları destekleyici siyasetinin sonuçlarını geciktirdi. Savaştan sonra, savaşa katılan bütün ülkelerde, doğum sayılarında önemli bir artış görül-

(8) *Information Service, Population Reference Bureau*, Washington, Aralık 1964

dü: bu, normal yaşama koşullarının yeniden ortaya çıkmasının doğal bir sonucuydu. Bu ülkelerden bazılarında -Hollanda ve Fransa'da, daha az oranda ve daha geç olarak da Almanya ve İngiltere'de- doğum oranı uzun dönemler için (Fransa'da 20 yıl) savaştan önceki döneme göre önemli ölçüde yüksek oranlara erişti: Hollanda'da 20'den çok; ilgili öteki ülkelerde 18. İtalya'da, doğum oranının yüksek kalmış olduğu güney kesimde ise tersine, ortalama oran 1930-1940 dönemine oranla biraz düşüktü. Bununla birlikte, Batı Avrupa bütünüyle ele alınınca, bugünkü oranlar binde 18'dir. Fransa'da binde 15, Federal Almanya'da ve İtalya'da binde 10'dur.

Ama her yerde, ölüm oranı 12'nin altına düşmüştür. Bütün bu ülkeler, geleneksel bulaşıcı hastalıklara ve salgınlara karşı sürekli bir savaş yürüttüler. Veremin önüne geçtiler -gene de veremden ölüm oranı bir ülkeden ötekine değişiktir- çocukların ölüm oranını çok düşük bir düzeye (1.000 doğumda 10) indirdiler. Tıp ve mediko-sosyal gözetim, eğitim ve sağlık koşullarının geliştirilmesi, oturulan yerlerin sağlığa elverişli duruma getirilmesi -henüz kusursuz değildir- hastalıkların teşhisi ve aşılar için dönem dönem doktora gitme zorunluluğu, salgınları ve en ciddî bulaşıcı hastalıkları ortadan kaldırdı. Yarım yüzyıl önce ölüm oranı çok yüksek olan çocuk hastalıkları, erken teşhis ve antibiyotik kullanımı sayesinde tehlikeli olmaktan çıktı.

Ne var ki, yaşama koşulları, çalışma koşulları, özellikle de yolculuk koşulları ve toplum ilişkilerinin yeni biçimleri, sanayi uygarlıklarına özgü hastalıklar ortaya çıkardı ve ergin kişilerde ölüm oranını çok artırdı: kazalar, nevrozlar, AIDS, kalp-damar hastalıkları. Kanserin nedeni henüz bulunamamıştır, ama günlük kullanıma giren pek çok

Şekil 9 - Altkıta başına yeniden üretim oranı (1975-1985)

kimyasal öğenin ve günlük yaşantının (özellikle şehir yaşantısının) zararlılığının, kanserin gelişmesine elverişli bir ortam yarattığı kuşku götürmez. Ayrıca, eskiye oranla çok daha fazla sayıda kişide ortalama ömür süresinin artmasının, eskiden çok daha az dikkati çeken (çünkü başka etmenler daha genç yaşta ölüme yolaçıyordu) yaşlılık hastalıklarına özel bir belirginlik kazandırdığı düşünülebilir. İlgili toplumların yaş ortalaması, yüzyılın başına oranla 10-20 yıldır ansızın gençleşmiş olan azgelişmiş ülkelerin halklarına oranla daha yüksek olduğundan, ölüm oranları harcanan çabalara ve hastalıklara karşı kazanılmış zaferlere göre nispeten yüksek görülebilir. Avrupa'da yalnızca hâlâ nispeten genç ülkelerin ölüm oranları 10'un altındadır (İtalya, Hollanda); oysa kıtlık, salgın hastalık ya da yerleşik hastalıklardan zarar görmedikleri zaman, az gelişmiş ülkeler bu oranlara sık sık erişirler ve yirmi yaşından küçükler sınıflarını (sıtmanın ve başlıca bulaşıcı hastalıkların ortadan kaldırılmasından sonra Seylan, Venezüela) büyük ölçüde artırmışlardır.

Batı Avrupa ülkelerinin doğal nüfus artışı ritimlerinden önemli değişiklikler beklenemez; çünkü, bütünüyle ela alındıklarında ve doğumların on beş ya da yirmi yıldır hafifçe artmasına karşın bu ülkeler yaşlı ülkelerdir ve ailelerin ortalama boyutlarının büyüme olasılığı pek azdır. Birçok iktisadî-toplumsal etmen (çocukların eğitiminin ve toplumsal aşamasının pahalılığı, kadınların bir kısmının çalışmasının, giderek yaygınlaşan aile planlaması isteğini pekiştirmesi), doğumların sayısının donmaya gitmesine katkıda bulunur. Yeni konut kuralları bile, örnek aile kabul edilen 3 ila 5 kişilik ailelere uydurulmuştur. Batı Avrupa için genel olan nüfus

tutumunun tek istisnası Hollanda'dır: aile başına çocuk sayısı daha yüksektir. Öte yandan, nüfusun evrimi sürekli değildir. Bu halklar savaşlardan büyük zarar gördüğü ve bunların sonuçları ölüm ve doğum oranları değişikliklerine birçok kez yansıdığı için, kısa dönemlerde ters yönlü değişiklikler görülmektedir.

1. Yaşlı Ülkeler - Batı Avrupa nüfusunun başlıca özelliği, gençlerin oranının az, yaşlıların ve ergin kişilerinse yüksek olmasıdır: 15 yaşından küçükler yüzde 15-20; yaşlılar (60 yaşından büyük olanlar) yüzde 13-18.

BİRKAÇ ÜLKEDE NÜFUSUN YAŞ CEVAPLARINA GÖRE DAĞILIMI

	0-4 yaş arası	*5-14 yaş arası*	*15-64 yaş arası*	*65'den büyük*
Fransa (1961)	6,1	13,2	67,5	18,2
Federal Almanya (1961)	5	10	70	15
İngiltere	6	12,5	66	15,5
Belçika (1960)	5,5	12	68	14,5
Hollanda (1961)	5	11	71	13
İsveç (1961)	5	11	66	18
İtalya (1960)	6	12	69	13

2. Doğal Nüfus Artışının Kısa Dönemlerdeki Değişmelerine Büyük Ölçüde Savaş Sonuçları Yolaçar - 1914-1918 savaşı, Batı Avrupa nüfuslarına büyük zarar verdi ve gelişme ritimlerini sarstı: sırf bu nüfuslardan beş milyon kişi öldü. En çok zarar gören yaş sınıfları 1885-1895 arasında

doğmuş ve sağ kalanları bugun 100 yaşına gelmiş kişilerin sınıflarıydı. Aynı zamanda, doğumların sayısı, 1915-1919 arasında önemli ölçüde azaldı. 70-75 yaş arasındaki yaş sınıfları "boş" sınıflardır. Kendilerinden önceki daha kalabalık sınıflara oranla daha az genç aile kurdular ve daha az çocuk yaptılar. Demek ki, 1935-1940 dönemi, yalnız iktisadî ve toplumsal koşullar genç sınıfları umutsuzluğa düşürebileceği için değil, bu sınıfların sayısı da önemli ölçüde azaldığı için, doğumların düşük olduğu bir dönemdir. Oysa, aynı anda, İkinci Dünya Savaşı çok şiddetli bir nüfus sarsıntısına yolaçmıştır. Avrupa'nın bu bölümünde ölülerin sayısı, 1914-1918 dönemindekilerin en az iki katıdır; ama özellikle Alman nüfusu ve ilgili ülkelerde Nazilerin yok ettiği Yahudi nüfusları zarar görmüştür. Doğumların açığı, Birinci Dünya Savaşı'ndakilerle karşılaştırılabilir ve 1935-1940 yıllarındaki doğum oranı düşmesini devam ettirir. Almanya'da 9 milyon genç erkeğin ölmesi, cinslerin sayı bakımından dengesizliği, barışa ve aile yaşayışına dönüşün sonuçlarını bozar. Batı Avrupa'da son on beş yıldır genel bir olay olan doğum oranının yeniden yükselmesini, yıllara göre ergin yaşa ulaşan yaş sınıflarının sayısal içeriğinin çeşitliliği biçimlendirir. 1956'dan bu yana 20 yaşına ulaşan yaş sınıflarının yoğunluğu ülkelere göre değişik, Fransa'da özellikle düşük (1926-1945 arasında çok düşük doğum oranı); ama her yerde oldukça yüksektir. 1946'dan sonra doğmuş ve önemli ölçüde daha kalabalık (özellikle Fransa'da) sınıfların evlenme yaşına gelmesi, 1965-1975 yıllarındaki (ve daha ilerdeki) doğumlarda, ailenin boyutlarının değişmeden kaldığı ölçüde ağırlığını duyuracaktır. Aynı zamanda, nüfusun yaşlanması, ölüm oranının on beş yıldır sürekli olarak

düşmesini köstekleyecektir. Bununla birlikte genel eğilime bakılırsa bile davranışında ve genç kuşakların çocuk yapmaya karşı tutumlarında önemli bir değişiklik olmazsa, doğal artışta hafif bir yükselme görülecektir. Her ne olursa olsun, iki dünya savaşının nüfus sonuçları, bugün büyük ölçüde hafifletilmiştir; yalnız, daha uzun bir süre İkinci Dünya Savaşı'nın nüfus sonuçlarının etkisinden kurtulamayacak olan Almanya, bu durumun dışındadır.

Kuzey Amerika - Kıta dışına gönderilen birliklere zarar vermekle birlikte Avrupa'dakilerle karşılaştırılabilecek kayıplara yolaçmayan dünya savaşları, Kuzey Amerika'nın nüfus gelişmesini büyük ölçüde etkilemedi. ABD'de doğal nüfus artışı bugün 1'in altındadır (1989'da 0,7). Ölüm oranı yirmi yıldır 10'un altındadır; yıldan yıla 9,2 ile 9,6 arasında (İkinci Dünya Savaşı'ndan önce 10,5 ile 10,7 arasında) hafif değişiklikler gösterir. 1930 yıllarındaki büyük buhran arasında 22,5'ten 16 ya da 17 ye düşmüşken, 1947-1957 arasındaki on yıl içinde binde 25'e yükselmiştir. 20 yıldan kısa bir süreden beri

BAZI BATI AVRUPA ÜLKELERİNDE 60 YAŞINDAN BÜYÜKLERİN ORANI

	1951	*1961*	*1971*	*1981*	*1990*
Federal Almanya	13,8	16,7	19,2	19,5	20,5
Fransa	16,2	16,9	18,1	17,2	18
İngiltere	15	16	18	19	20,5
İsveç	15	17	19,7	22	24
Hollanda	11,5	13,2	14,5	15,6	17,5
İtalya	12,2	14	16,6	17	21

hafifçe azalmaktadır: 1961-65 arası ortalama 22,5, 1966-68 arası 18,5, 1975-1985 arası 15,5. Doğum oranı Kanada'da da benzer biçimde gelişir, ama sayısal değeri hafifçe yüksektir (1990:15). Doğum oranı ise daha düşüktür (binde 7-8 arasında). Demek ki, yıllık doğal artış 1,7'nin üstündedir, ama hafif bir azalma eğilimi göstermektedir.

Kuzey Amerika, Latin Amerika'dan çok daha yaşlı olduğu halde, Batı Avrupa'ya oranla genç bir ülke görünümündedir.

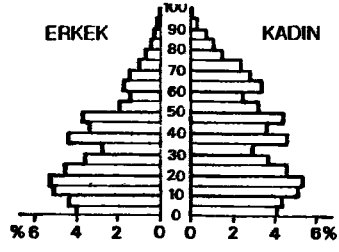
Doğal yıllık artış bugün ABD'de 800.000 kişidir (yüzyılın başındaki en yüksek göçmen dalgalarının getirdiğinden daha çok); Kanada'da ise 200.000 kişinin çok üstündedir. AT ülkeleri için bu oran sıfıra çok yakındır.

Amerikalıları düşündüren sorunlardan biri beyaz ve siyah ırklar arasındaki artış ritimlerinin eşitsizliğidir. Siyahların doğum oranları beyazlardan daha yüksektir. Güneyde ölüm oranı hâlâ yüksektir ve doğum oranı farkını kısmen dengelemektedir. Ama siyahlar, Kuzey şehirlerine yerleştiklerinde beyazlarla aynı sağlık koşullarından yararlanmakta ve hiç değilse ilk kuşakta doğum oranı düşmeksizin ölüm oranları azalmaktadır. Bugün doğal artış oranları Güneyde yüzde 1'dir. Şikago gibi büyük Kuzey şehirlerinde 1,5'e yaklaşmaktadır.

Bugünkü yıllık doğal artış oranı Batı Avrupa'dan çok Kuzey Amerika'ya yakın olduğu halde, Sovyetler Birliği'nin nüfus evrimi Kuzey Amerika'dan çok Batı Avrupa'yla karşılaştırılabilir. Gerçekten, Sovyetler Birliği her iki dünya savaşından da büyük zarar görmüştür. Birinci Dünya Savaşı, savaş ve orduların geçişinden sonra ortaya çıkan salgınlar (tifüs, kolera, tifo, dizanteri, grip), en az 5 milyon kişinin hayatına malolmuştur. Bu kayıpların

nüfus coğrafyası bakımından sonuçlarını yaşlar piramidine ve nüfusun sonraki dönemde sayıca gelişmesine yansıtmak güçtür. Gerçekten, savaşta 1,6-1,8 milyon kişi ölmüştür (tahminlere göre), hastalıklar, bütün yaş sınıflarından ve her iki cinsten 3,5 milyona yakın insanın ölmesine yolaçmıştır. Nüfusun 1926'daki durumu, erkeklerin kadınlara oranla epeyce az olduğunu ortaya koyar: 25-29 yaş arasında 100 kadına karşılık 84 erkek.

Ayrıca, savaş ve karışıklıklar dönemi sırasında, doğum oranı kelimenin tam anlamıyla çökmüştür. Doğum oranı 1921'den başlayarak önemli ölçüde artar. On yıl süreyle 30'un üstünde kalır, 1930-1939 arasında ağır ağır 31'den 24'e düşer. Ölüm oranı 1921-1938 arasında 21,5'tan 15'e iner. Yıllık doğal nüfus artışı 1938'de yüzde 1'dir. Ama 1915-1921 yıllarının "boş" sınıflarının, 1935'ten savaşa kadar doğum oranının düşmesinde etkisi olmuştur. İkinci Dünya Savaşı, Sovyet nüfusuna büyük zarar verir (17 milyon ölü) ve cinslerin sayı dengesini yeniden bozar. 1946'da Sovyetler Birliği nüfusunda 20-49 yaş arasındaki erkeklerin sayısı 32 milyon, aynı yaşta kadınların sayısı ise 42 milyondu.

Şekil 10 - 1980'de SSCB'de yaş piramidi.

Savaş döneminde yıllık doğumlar hiçbir zaman 2,5 milyonu geçmemiştir; oysa hemen önceki dönemde 4,4 milyondu, 1951-1955 arasında da 4,7 milyona yükseldi. Demek ki, doğal nüfus artış eğrisi hâlâ düzensizdir. On beş yıldan beri, doğum oranı hafifçe azaldı: 1951-1955 arasında binde 26, 1961-1965 arasında binde 22-23, 1989'da binde 20; bunda, savaş sırasında doğan ve kendilerinden büyük ya da küçük yaş sınıflarına oranla sayıları iki kat az olan gençlerin evlenme çağına gelmeleri kısmen rol oynar. Aynı zamanda da Sovyet şehirlerinde örnek aile tipinin boyutlarında küçülme eğilimi görülmektedir. Şehir semtlerindeki okul donatımı tasarıları, kamu yetkililerinin Batı Avrupa tipinde bir doğum oranına başvurduklarını ortaya koymaktadır.Yıllık doğal artış yüzdesi bugün yüzde 1 civarındadır. (Bu, toplam nüfusun yılda 3 milyon kişi artacağı anlamına gelir.)

Sanayi ülkeleri arasında ve artış yüzdesi 1,5'in altında olan ülkeler arasında Japonya'nın çok özel bir yeri vardır. İkinci Dünya Savaşı'na kadar Japonya, düşmekte olan ama hâlâ yüksek ölüm oranıyla ve doğal doğurganlık oranına yakın (binde 35-40) doğum oranıyla, az gelişmiş ülkelerin nüfus kategorisi içindeydi. O sırada doğal nüfus artışı yüzde 1,7-2 idi. Atom bombardımanlarının ve savaştan önce tasarlanmış bütün siyasal ve iktisadî sistemin yıkılmasının yolaçtığı büyük korku, devlet mekanizmasının doğum oranını düşürmek için büyük ölçüde müdahalesine (ülkenin vasisi ABD'ce de destekleniyordu) yansıdı. Doğum oranı, doğum kontrol usullerinin uygulanması ve çocuk aldırmanın serbest bırakılmasıyla, birkaç yılda yarı yarıya azaldı. Şimdi 30 yıldır 14-16 arasındadır, yani Batı Avrupa'nın doğum oranı düzeyindedir. Aynı zamanda

ölüm oranı da önemli ölçüde azalmıştır. Yıllık doğal artış hâlâ oldukça yüksektir. (Aşağı yukarı yüzde 0,5) ama 1930-1940 yıllarınınkinden çok farklıdır.

III. Nüfusu Hızlı Artan Ülkeler (yılda yüzde 2'den çok)

Az gelişmiş ülkelerin tümü, nüfusu hızlı artan ülkelerdir: en düşük oranlar 2-2,5'tur (Çin, Hindistan), en yüksek oranlar 3'ü aşar (Meksika, Cezayir). Nüfusu hızlı artan ülkeler, aynı zamanda da nüfusu yakın bir tarihte artmaya başlayan ülkelerdir Ölüm oranlarının azalması ve doğum oranının yüksek bir düzeye eriştirilmesi bu ritim değişikliğini açıklar.

Hekimlerin çalışmaları, aşılama kampanyaları, sıtmanın geniş alanlarda ortadan kaldırılması, bebeklerin sağlık denetimlerinden geçirilmesi, sağlık ve temizlik koşullarının geliştirilmesi ölüm oranının yüzde 50'den fazla azaltılmasını, özellikle de çocukların ölüm oranlarında gözkamaştırıcı bir düşme gerçekleştirilmesini sağladı. Bununla birlikte, halkların büyük yoksulluğu, az beslenme, konut yetersizliği, yüksek hastalıklılık düzeyinin devam etmesi, yalnızca nüfusun büyük kısmının çok genç olmasının maskeleyebildiği ölüm oranı yüksekliğini devam ettirir. Ölüm oranları son yirmi yıldır Avrupa ya da Kuzey Amerika oranlarına yakın sayısal değerlere düşmüştür; ama, bu nüfusların yaş ortalaması yirmi yaş küçüktür.

Doğum oranı doğal doğumları gösterir. Yirmi otuz yıldır, toptan ya da kısmî kısırlık nedenlerini (sıtma, zührevi hastalıklar) azaltan genel sağlık durumunun düzelmesiyle ve yaş dönümü yaşına ulaşan kadınların sayısının artmasıyla yüzdeler yük-

selmiştir. Bir ülke ya da bölgeden ötekine görülen farklar, toplum ya da aile yapılarının, örf-âdet ve geleneklerin (çokeşlilik, tekeşlilik, cinsel yasaklar, dul bekleme süresi çeşitliliğinin), gençlerin göçetmesinin önemli ya da önemsiz olmasının, bazı yerleşik hastalıkların devamındaki eşitsizliğin, bazı durumlarda da kamu yetkililerinin doğum oranını düşürme yoluyla nüfus artışını yavaşlatma konusunda toplu bir çaba harcamaya başlamalarının sonucudur. Kaydedilen oranlar genellikle gerçeğin altındadır, çünkü genellikle yalnızca ilk haftalardaki, ya da ilk aylardaki çocuk ölümü eşiğini aşan çocukların doğumları kaydettirilmektedir. Oranlar binde 35-40 arasında değişir Hindistan ya da Afrika köylerinde yirmi otuz yıl önce binde 300-400 olan çocuk ölüm oranının 200'ün, bazı yerlerde de 100'ün altına düşürülmesi, gerçek bir nüfus patlamasına yolaçmış, bunun ilk sonucu da doğal nüfus artışı yüksek halkların aşırı gençliği olmuştur.

Çok kalabalık köy nüfuslarının şehirlere göçmen dalgaları göndermeleri de, şehirlerdeki gençlerin ve çocukların sayısal önemini, özellikle "gecekondu" tipı yerden bitme banliyö bölgelerinde daha da artırır.

Azgelişmiş ülkelerdeki istatistiklerin kesin olmamasına, hattâ yanlışlık payları arasında bile bir eşitlik bulunmamasına (gerçek bir farklılık yanılsaması yaratabilir) karşın nüfusu doğal olarak hızla artan azgelişmiş ülkeler blokunda sayısal kategoriler ayırdedilebilir. Neyse ki, yerel soruşturmalar, genel istatistiklerdeki kararsızlığı düzelterek bu işe katkıda bulunmaktadır.

BİRKAÇ NÜFUSUN YAŞ GRUPLARINA GÖRE DAĞILIMI

	15 yaşından küçük	*15-19 yaş arası*	*20-39 yaş arası*	*40-59 yaş arası*	*60 yaşından büyük*
Gana	45	10,5	25	12,5	7
Cezayir	45	11	26	15	3
Tunus	40	11	28	14	7
Meksika	43	11,5	29	9	7,5
Peru	42	10,5	30	14	3,5
Türkiye	38	11	30	16	5
İran	42	10,5	29	11,5	7
Malezya	36	11	32	14	7
Pakistan	44	11	28	12	5

Kuşakların yenilenmesi için, yüzde 2'nin çok az üstünde bir oran gereklidir. Doğum kontrolu uygulanmayan ülkelerde bu oran 10'a yaklaşabilirken, doğumların sayısını azaltmak için yasal bütün yollara başvurulan ülkelerde, oran 1'e, yani kuşakların yenilenmesi için gerekli oranın yarısının altına düşebilir

IV. Nüfus Geçişliliği

Günumüzden yalnızca otuz yıl önce, sanayileşmemiş bütün ülkelere topluca "doğal doğurganlıklı", yani geleneklerden ya da din kurallarından başka sınırlama bulunmayan ülkeler gözüyle bakılmaktaydı. Doğum kontrolunun tıbbi yardımla eşdeğerli sayıldığı ülkelerde yürütülen kesintisiz kampanyalar, tembellikten ya da dinsel zorunluluklardan ötürü doğa yasalarına bağlı kalan ülkeler ile

BİRKAÇ ÜLKENİN DOĞURGANLIK GÖSTERGELERİ
(1985 ya da 1986 değerlendirmeleri)

Ruanda	8,5	Fransa	1,8
Kenya	8,1	Kanada	1,7
Yemen (Kuzey)	7,7	Japonya	1,7
Fildişi Kıyısı	7,4	Yunanistan	1,6
Somali	7,4	Hollanda	1.6
Uganda	7,3	Portekiz	1,6
Zambiya	7,2	İspanya	1,5
Irak	7,1	İsviçre	1,5
Tanzanya	7,1	Belçika	1,5
Nijer	7,1	Fed. Almanya	1,4
Yemen (Güney)	7,1	İtalya	1,3

kadın başına doğum sayısının, eğitim ya da gönüllü bir eylem yardımıyla, önemli ölçüde düşürüldüğü ülkeler arasında bir uçurum açmıştır. Değişme ritmleri son derece eşitsizdir ve neredeyse belli belirsiz bir yavaşlık ile toplumların ya da ailelerin tutumlarında kökten değişiklikler arasında oynar. Sözkonusu değişiklikler, nüfus geçişliliği başlığı altında incelenir.

Nüfus geçişliliği haritası değişkendir; ama bu değişkenliğin ritimleri, bir ülkeden öbürüne çok büyük ölçüde değişir. Nüfusun dinamik eşitsizliği gözönünde tutulursa, sanayileşmiş ülkeler dışında, birçok küme ayırdedilebilir.

Bunlardan birincisi olan doğal doğurganlıklı ülkeler, içinde, iki alt küme ayırılabilir.

1. Doğumların sayısında istemli bir sınırlandırma uygulanmayan, ölüm oranının yüksek olduğu, dönem dönem kıtlıkla karşı karşıya kalan ülkeler. Bunların çoğu Doğu Afrika'da yeralır. Etiyopya'nın

durumu, 7 dolayında bir doğurganlık indisiyle, binde 45'lik bir doğum oranıyla, binde 23'lük bir ölüm oranıyla (çocuk ölüm oranı binde 155) nitelenir. Doğal artış oranı yılda yüzde 2,2'dir.

2. İkinci alt kümeyi, doğumların sistemli sınırlandırılmasına karşı çıkan, ama ölüm oranlarını, özellikle de çocuk ölüm oranlarını sınırlandırmayı başarmış ülkeler oluşturur: Doğurganlık indisleri 6-7 olan, ölüm oranlarını binde 10'a indirmiş, doğal artış oranları yılda yüzde 3'ü bulan Ortadoğu'daki Irak, İran gibi İslâm ülkeleri.

İkinci küme, doğumların sınırlandırılmasını kamu güçlerinin öğütlediği, ulusal ya da uluslararası iletişim kuruluşlarının desteklediği ülkeleri içerir.

Birinci kümede, en kütlesel, ama aynı zamanda da en türdeş olmayan örnek, Hindistan'ınkidir: Ortalama doğurganlık oranı 4,3'e indirilmiştir; doğum oranları hâlâ binde 30'un üstündedir; ölüm oranları binde 11'e indirilmiştir (çocuk ölüm oranı binde 100'ün altındadır); doğal artış hâlâ yüzde 2'nin üstündedir. Cezayir'deyse, doğum kontrolunu destekleyen bir siyaset, doğurganlık indisinin 6'nın altına (5,6) indirilmesini, yıllık doğal artış oranının, yüzde 3'le sınırlamasını sağlamıştır. ne var ki bu oran, ulusal iktisat kaynakları için hâlâ çok ağırdır.

İkinci kümenin başlıca temsilcisi Çin'dir. Çin'in durumu, örnek oluşturmak istenmiş, ama bir milyara yakın kişiden oluşan bir nüfusa katı bir disiplini kabul ettirmenin güçlüğünden ötürü beklenen sonuçları verememiş bir sınır durumdur. Resmî sonuçlara göre, doğurganlık oranı 2,4'tür; doğum oranı 1955-1960 arasında binde 45,5'ken, 1985-1990 arasında 17,1'e düşürülmüştür; ölüm oranı da yüzde 7'dir. Görüldüğü gibi, 1977'de çift başına doğum sayısını zorunlu olarak ikiyle sınırlandıran progra-

ma denk düşen kuramsal görüntünün oldukça uzağındadır.

Çok daha küçük bir nüfusla ilgili olarak, Antil denizi ülkelerinde nüfus geçişliliği, nispeten kısa bir süre içinde, devlet zorlaması olmaksızın gerçekleştirilmiş, yirmi yılda doğum oranı yarı yarıya azalmış, doğurganlık indisi 2 dolaylarına indirilmiştir. Ama bu ülkelerde, özel bir etmen, gençlerin bir bölümünün yurt dışına göçmesi, rol oynamıştır.

İKİNCİ BÖLÜM
NÜFUS HAREKETLİLİĞİ

Resmî ve beylik "göç" terimi istatistiksel gerçeklikler yanı sıra, son derece farklı toplumsal ve kültürel gerçeklikler içerir Bu yüzden, bölüme, daha genel ve görünüşte daha belirsiz olan "Nüfus Hareketliliği" başlığı seçilmiştir.

Nüfus Coğrafyası diye adlandırılmış bir incelemede, insanların evren içinde, bazen bütün risk ve tehlikeleri göze alarak bu evrenin sınırlarını zorlama pahasına nasıl, ne zaman ve neden yer değiştirdiklerini incelememek, bir çelişki oluştururdu. Günümüzde insanların üstünde doğup, öldükleri ülkelerin sayısı gün geçtikçe azalmaktadır. Ve yaşamın iki ucu arasında duraklanan yerlerin sayısı çoğalmakta, aşılan uzaklıklar kısalmaktadır. Bunun pek çok ve koşulların getirdiği zorunluluklara, iktisadi baskılara ya da bireysel seçmelere bağlı, nedeni vardır. Uzaklara, özellikle de bir ülkeden öbürüne yapılan göçler, sırf kolaylık nedenleriyle, üç büyük öbekte toplanabilir;

- Yönetim yetkilerinin aldıkları kararlar gereği gerçekleştirilen nüfus *yer değiştirmeleri*;
- güvenlik ya da temel özgürlüklerin korunması açısından bulundukları yerlerde kalmaları olanaksızlaşan *mültecilerin* göçleri;
- bir yandan işçi gereksinmesinden, bir yandan da kıtlıktan kaynaklanan *iktisadi kökenli* göçler.

Ölçek değiştirildiğindede, bir başka sınıflandır-

mayla, farklı yaşama yerleri arasındaki göçler sınıflandırmasıyla karşılaşılır: Kırsal kesimlerden kentlere göçler; ters yönde gerçekleşebilen geri dönüş göçleri; bölgeler arası göçler; kentler arası göçler; kent içi göçleri.

I. Nüfus Aktarımları

Çağdaş dönemde en önemli nüfus hareketleri, İkinci Dünya Savaşı sonunda siyasal kararla kabul ettirilen nüfus aktarımları oldu. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra bunun tek bir örneği görülmüştü. Ege'nin iki kıyısındaki Türklerin ve Yunanlıların karşılıklı değiştirilmesi. O dönemden sonra, Orta ve Doğu Avrupa'nın siyasal haritasını çizen anlaşmalar, toprağın ulusal bir bölümlenmesinin yapılması ile askerî ya da iktisadî açıdan yaşayabilecek biçimde sınırlandırılan devletler içine "azınlıklar" sıkıştırılması arasındaki uzlaşmaları onayladı. Bu denemenin başarısızlıkla sonuçlanması, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ulusal grupların yeniden birarada toplanmasının genelleştirilmesine yolaçtı. Bunun sonucunda, ilke mutlak ve kökel bir biçimde uygulanmadığı halde, milyonlarca kişiyi ilgilendiren -12 milyon Alman, 1,5 milyon Polonyalı- kitle halinde nüfus aktarımları yapıldı. Aynı biçimde, en az 12 milyon Hindu dininden ve Müslüman Hintli yer değiştirerek, birinciler Hindistan Birliği'nde, ikinciler Pakistan'da toplandı (burada da her iki yanda da azınlıklar kaldı). Savaşın yolaçtığı kitle halinde yer değiştirmelerde aktarılan yirmi, belki yirmi beş milyon kişi ve "yer değiştirmiş" kişilerin, yani ortaya çıkan siyasal ve toplumsal değişiklikler sonucunda anayurtlarında kalmayı başaramamış kişilerin güçlükle yerleştirilmesi, ayrıca birkaç mil-

yon da siyasal mülteci, birinci derecede bir göç olayı (20. yüzyıl başında bir milyon Avrupalının Amerika'ya hareket etmesi) olarak görülmeye alışılmış şeyden sayıca çok üstün bir hareketi temsil ederler.

Ne var ki, bu hareketler daha kısıtlı bir coğrafi çerçeve içinde yapılmıştır. Kuzey Amerika'ya kitle göçünün ve belirli bir seçmeden geçirilmemiş göçmenlerin gitmesinin yasaklanması, aktarılan insanların büyük kısmının yeniden Avrupa'ya dağıtılmasını gerektirdi. Federal Almanya Cumhuriyeti, Polonya bölgelerinden ve Südetler'den gelen *Volksdeutsche*'leri, Demokratik Alman Cumhuriyeti'nden kaçanları, şaşılacak biçimde emdi. Yer değiştirenlerin ancak bir kısmı denizaşırı ülkelere kabul edildi: o da, ya yeniden eğitme ve seçme kamplarında, ya da daha önce bir başka ülkede oldukça uzun süre kaldıktan sonra. Savaştan sonraki anlaşmaların yolaçtığı büyük yer değiştirmeler dalgası, 1955'te sona erdi. Kuzey ve Güney Amerika ile Avustralya'yı az ölçüde etkilemişti.

Bir başka siyasal kökenli göç olayı da, sömürge imparatorluklarının parçalanmasıyla ortaya çıkandır. Genellikle iki vadede olmuştur: Avrupalıların imparatorluğun eski motropolüne çekilmeleri, daha sonra da içlerinden bir kısmının denizaşırı serüvenlere -özellikle Güney Amerika'ya- atılmaları. Bu tür hareketlerden ilki, Endonezya'da yerleşmiş Hollandalılarındı. Anayurtlarına döndükleri sırada, yerli halkların olaylar nedeniyle uluslarıyla bağları kopmuş küçük bir kısmı da göçtü. Hareketlerin en yenisiyse, Kuzey Afrika'daki Avrupa kökenli nüfusun (özellikle de Cezayir'den Fransa'ya) aktarılmasıdır: bir milyondan biraz az kişi. Cezayir'den dönen bu Avrupalılardan küçük gruplar, Arjantin ve Brezilya'ya gittiler.

Dünyanın bir başka kesiminde Japonya da aynı olaylarla karşılaştı. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Japon İmparatorluğu dağılınca, Kore'ye, Büyük Okyanus adalarına, Sahalin'e göçmüş Japonlar ülkelerine döndüler.

Bu çeşitli hareketler, belirli bir ölçüde, ulusal toplulukların yeniden tarihsel topraklarına sığınmalarının ve 19. yüzyıldaki büyük genişleme serüvenlerinin (hem iktisadî ve siyasal bir fethe, hem de sözkonusu şeyin Cezayir'deki gibi yerleşme sömürgeleştirilmesi, ya da Endonezya'da olduğu gibi Avrupalıların yeni üretimlere yöneltilen yerli halklara yalnızca kadro sağladıkları bir işletme sömürgeleştirmesi olmasına göre, az ya da çok kalabalık nüfus göçlerine dayanıyorlardı) sonu gibi görünür. Bunlara günümüzde, totaliter rejimlerden kaçan ya dahükümet değişikliklerinin kurbanı olan "mülteciler"in göçleri eklenmektedir.

II. Mülteciler

Sığınılan ülkeden koruma ve barındırma hakkı doğuran "mülteci" terimi, Birleşmiş Milletler Örgütü'nün koruyuculuğunda, Mülteciler Yüksek Komiserliği tarafından denetlenen uluslararası anlaşmalara konu olmuştur. 1951 uzlaşması, 1951'den önce gerçekleşmiş olaylardan ötürü yurdundan ayrılmak zorunda kalmış ve "ırkı, dini, ulusu, belirli bir toplumsal grubun üyesi oluşu ya da siyasal görüşleri nedeniyle zulüm göreceğinden korkan, uyruğunda olduğu ülkenin dışında bulunan ve sözkonusu ülkenin korumasını istemeyen ya da sözkonusu korku nedeniyle isteyemeyen ya da yaşadığı ama uyruğu olmadığı ülkerin dışında bulunan ve sözkonusu olaylardan ötürü dönemeyen ya da yukarıda sözü

edilen korku nedeniyle dönmek istemeyen" her kişiye mültecilik hakkı tanır.

Bunlar bazen etkileri uzun süreye yansıyan radikal olaylardan (devrimler), bazen de kısa ya da uzun vadeli göçlere yolaçan birbirini izleyen çatışma dönemlerinden kaynaklanan hareketlerdir. Bu hareketler Afrika'da süregen özellik taşırlar; ama mültecilerin sayısını apansızın artıran "alevlenme" dönemleri içerirler; 1960 yıllarının sonunda Biafra savaşı; Nijerya'daki yabancı işçilerin sınır dışı edilmeleri; Doğu Afrika'da Tutsiler ile Hutular arasında dönem dönem patlak veren çatışmalar; Sudan'daki süregelen dinsel çatışmalar; Güney Afrika Cumhuriyeti'ndeki çalkantıların sırasında yeralan Portekiz'in eski sömürgeleri Mozambik ve Angola'daki kanlı kardeş kavgaları. Afrika deltasındaki mültecilerin sayısı, 5 milyonu aşmaktadır.

Afrika, bu zorunlu yer değiştirmelerin (bu kıtada son şans özelliği taşırlar), en sık görüldüğü kıtadır. Çağımızdaki en büyük göç, yüzyılımızın başında Ermeniler'in göçü olmuştur. Günümüzde de Afganistan ve Pakistan sınırlarında 2,5 milyon Afgan, yerle bir edilmiş köylerine dönmeye çalışmaktadırlar. Ama birçok başka durumda, göç, son sağ kalabilme şansıdır; üstelik Kamboçya'da, Vietnam'da olduğu gibi bazen bu şans da çok zayıftır.

Mülteciler bazı yerlerde, geçici kamplarda ve derme çatma barınaklarda yaşar (Tayland'da Kamboçyalı mültecilerin durumu), bazı yerlerdeyse, oturma ve zaman içinde toplumla bütünleşme hakkında yararlanarak, göçtükleri ülkede birçok kuşak öncesinden bu yana yerleşmiş topllluklara katılırlar: Kuzey Amerika'daki Chinatown'lar; Paris'te Vietnamlılar'ın yaşadığı semtler...

Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiser-

liği'nin hesaplamalarına göre 1980 yıllarının sonunda mültecilerin toplam sayısı, 10 milyon kişiyi büyük ölçüde aşmıştır. Üstelik, ülkelerinden kaçıp, ulaştıkları ülkeden doğrudan doğruya iltica isteğinde bulunan çok sayıda mülteci (sözgelimi, özellikle 1989'da Doğu Avrupa'daki totaliter ülkelerden her türlü yola başvurarak kaçanlar), bu hesaplamada gözönüne alınmamıştır.

III. İktisadi ve Toplumsal Kökenli Göçler

Bu terim, ayrılınan ülke ile göçülen ülke arasında, yaşam koşulları ya da biçimleri arasındaki bir eşitsizlikten kaynaklanan bütün nüfus yer değiştirmelerini içerir. Ayrılınan ülkeler ile yerleşilen ülkeler arasındaki iktisadi ve toplumsal düzey farkı ne kadar büyükse, göç gradyanı, yani yer değiştirme eğilimi de o kadar şiddetlidir. Kesin (göçmenlerin çoğu için gerek niyet, gerek olgu olarak) ve geçici göçleri ayırmak gereği, olayı karmaşıklaştırır.

Tarihsel düzlemde örnek bir olay, 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında "yeni dünyalar"a (Kuzey Amerika ve Avustralya; ikinci derecede de Güney Amerika'da Brezilya, özellikle Arjantin ve Şili; Uzakdoğu'da Mançurya) *nüfus göçleri*dir. Sözkonusu ülkelerde günümüzdeki nüfus koşulları ve iktisadi koşullar, kitle halinde okyanusaşırı göçlere son vermiş, bunların yerini, çok daha az ölçüde "beyin göçü" ve belirli kategorilerde mülteci kabulü almıştır.

İktisadi kökenli ikinci göç biçimi, özellikle Avrupa'da 19. yüzyıl sonunun ve 19. yüzyılın ilk yarısının niteleyici özelliği olan, "işgücü" yer değiştirmeleridir. Doğum oranının yüksek olduğu yoksul kırsal kesimden, "sanayi devrimi"nin etkisiyle kurul-

muş yeni fabrika, madencilik şantiyelerine ve fabrikalarına doğru gerçekleştirilen bu yer değiştirmeler, önce, sanayileşme yolundaki İngiltere, Almanya, Fransa gibi ülkelerin içinde nüfusun yeniden dağılımı biçiminde olmuş, sonra, doğum oranının yüksek, iktisadın değişik gelirli kırsal iktisat olduğu Akdeniz ülkelerinden (İspanya, İtalya, Yunanistan, Balkan yarımadası) ve Doğu Avrupa'dan (özellikle Polonya) başlayarak *uluslararası* göçler biçimini almıştır. Sözkonusu ülkelerde doğum oranının düşmesi ve ulusal iktisadın gelişmeye başlamasıyla iş gücünün bir bölümünün istihdam edilmesi sonucunda yurt dışına göçen işçilerin sayısı azalmaya başlayınca da, yerlerini Afrika'nın ve Asya'nın Akdeniz kıyılarındaki ülkelerin işçileri (Cezayirliler, Faslılar, daha az ölçüde de Tunuslular ve Türkler) almıştır. Bu göç, iki biçimde gerçekleşir: Yalnızca işçilerin göçmesi; ailelerinin de göçmesi. Akdeniz kıyısındaki Avrupa ülkelerinde, bu iki biçim, ilk evrede aynı zamanda gerçekleşmiştir. Yıllar boyunca İtalya'nın güney kesiminde ve adalarda yaşayan işçiler (Sicilyalılar, Sardinyalılar), ailelerini köylerinde bırakarak Belçika, Fransa ve Almanya'daki bayındırlık şantiyelerinde, demiryolu yapımında, tünel kazımında çalışmaya gitmişler, köylerine yılda en çok bir kez dönmüşlerdir. Aynı dönemde, Piemonteli aileler, topluca, genç nüfus sıkıntısı çekilen Akitanya'nın kırsal kesimine yerleşmişler, Polonyalı aileler, erkeklerinin çalıştığı maden ocakları çevresindeki *koronlara* yığılmışlardır.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Fransa, Belçika ve Almanya'daki savaş yıkımlarını onarmak için kurulan şantiyelere ve sanayi tesislerine, Kuzey Afrika ülkeleri ile Türkiye'den işçi dalgaları yönelmiş, madenlerde, elektrik donatımı ve inşaat şantiyelerin-

de, otoyol yapımı şantiyelerinde çalışmaya gelen bu gençler, geçici kamplarda güç koşullar altında yaşamış, aldıkları ücretin bir bölümünü ülkelerine göndermiş ve birkaç yıl sonra da yerlerini bir erkek kardeşe ya da bir akrabaya bırakıp, ülkelerine dönmüşlerdir. Emek pazarının evrimine bağlı olarak işgücü isteminin azalması ve işçi veren ülkelerdeki büyüme çabaları, bu hareketi frenlemiştir. Günümüzde işçi alan ülkelerde kalmış göçmen işçiler, bu ülkelerde çalışma koşullarının ve maddi yaşamın çetinliğine karşın, eriştikleri yaşama koşullarına eşit koşullar bulunmayan ülkelerine dönmekte çekingen davranmakta, ailelerini de getirme hakkı ve kolaylıkları istemekte, bu da geçici işgücü göçünü, eşler ve çocuklarla eksiksiz bir kitle halinde nüfus göçüne dönüştürme anlamına gelmektedir. Fransa'da 1970 yıllarında "ailenin birayaya getirilmesi" adı altında yasallaştırılan bu dönüşüme, hiç değilse ilk kuşak açısından, işçi veren ülkenin "doğurganlığının aktarılması"nın eşlik etmesi, konut, eğitim ve sağlık koruması açısından sorunlara yolaçmıştır.

Görüldüğü, 1970 ve 1980 yılları boyunca, Batı Avrupa'da, belli belirsiz bir biçimde, işgücünün *iktisadi* kökenli göçünden, gereksinmelerin başka bir deyişle de yoksunluğun (yaşam koşullarının göreli değeri terimleriyle dile getirilir) toplumsal kökenli göçüne geçilmiştir. Denetim altında tutulan gereksinmelerin çerçevesine uymayan bu göç, yasa dışı bir biçimde istihdam edilen ucuz işçi rezervi oluşturduğu ölçüde, emek pazarını bulandırmaktadır. Doğum oranı yüksek yoksul ülkeler, istemdeki azalmaya karşın şiddetlenen göç akımlarını beslemekte, akımların yolu, 19. yüzyıldaki sömürgeci ya da sömürgeyi andırır ilişkilerin doğrultusunu izlemektedir. Varış ülkesindeki ilk ilişkileri kolaylaştıran

dil bilme olgusu, aile ya da klan ilişkileri, Mali'den Burkina - Faso'dan ya da Fildişi kıyısından başlayan göç yollarını olduğu kadar, Kuzey Afrika ülkesinden Fransa'ya, Türkiye'den Almanya'ya uzanan göç yollarını biçimlendirmektedir. Libyalılar ve Tunuslular ise, özellikle, kendi göç verme dalgasının ve doğum oranının düşmesinin beklenmedik bir biçimde ıssızlaştırdığı Güney İtalya'ya göçmektedirler. Göçler ve göç alan ülkelerde göçmenlerin dağılımı haritası, nüfus hareketliliğinin ve çeşitli etnokültürlerden toplulukların dağılımının "frekans çizgileri"ni belirleme olanağı sağlamaktadır.

Kuzey Amerika'da da benzer bir evrim görülmüş; 19. yüzyıldaki ve 20. yüzyıl başındaki işgücü isteminin ve toprakların yerleşmeye açılmasının (daha sonra, yerini emek pazarında, özellikle Kaliforniya'ya Asya kökenlilerin göçü almıştır) yerini, "Ladino"ların, Porto Rikolular'ın, özellikle de Meksikalılar'ın kitle halinde sızması almıştır; bu en düşük ücretlerle çalıştırılan işçilerin oluştuğu "paralel" emek pazarını besleyen bir yoksulluk göçüdür.

IV. İç Hareketler

Üretim biçimlerındekı ve ilişkilerındekı kesıntısiz değişiklikler, nüfus coğrafyasında bir istikrarsızlığa yolaçar. İç yer değiştirmelerin ilk biçimi, kırsal kesimden kentlere göç olmuş, bu göç, bütün sanayileşmiş ülkelerde tarım hizmetlerine ve üretimine gerekli etkin kişilerin asgarî teknik düzeyindeki düşmeyle tamamlanmıştır. 19. yüzyıldaki sanayi devriminden kaynaklanan ve yüzyıl boyunca kırsal kesimden göçle beslenen yerleşme merkezleri de, günümüzde sorunlarla karşılaşmaktadır. Her ülkede, kentsel yerleşme merkezleri arasında yeni bir

sınıflandırma gerçekleşmekte, kentler arasında sürekli bir rekabet çekişmesi görülmekte, ayrıca kentler sürekli değişikliklere uğramaktadır. "Yaşlanmakta" olan anakentlerin ve sanayi bölgelerinin yönetici kadrolarını ve nitelikli işçilerini "teknopoller" çekmektedir. ABD'de, "ağır" sanayilerin zorlayıcı koşullarından kurtularak Kaliforniya'da (ilk örneği ünlü Silicon Valley'dir), Texas'ta ya da Georgia'da yerleşen, yeni ve hafif teknolojilere dayalı etkinliklerin güney bölgeleri tarafından çekilişini belirtmek için *Sunbelt* terimi ortaya atılmıştır. Güney'in "çekiciliği", Avrupa'da da gözlenmekte, İtalya ve İspanya, güney bölgelerinde yüksek artı değerli etkinlikleri yerleştirerek, bu bölgelerin halkını yerinde tutma yolunu bulacaklarını unmaktadırlar. Fransa ve Almanya'da da, etkin ve yaratıcı nüfusun Asor adaları antisiklonuna doğru göçü (yüzyılın ilk 20 - 30 yılına oranla, göç yönünün tersine dönüşü) başlamıştır. Grenoble'un elli yıldan bu yana gelişmekte olan sanayilerin sabit noktalarından biri olmasına ve Toulouse'un I. Dünya Savaşı sırasında uçak yapımı merkezi olarak seçilmiş olmasına karşın, ilk Fransız teknopolü Nice'in art bölgesi Antipolis'te kurulmuştur ve makineleşme sonucunda üzüm bağlarında çalışan tarım işçilerini yitirmiş olan Montepellier, gelişmekte olan sanayi merkezleri arasında yeralmaya başlamaktadır.

Mikrobölgeler ve kentsel yerleşme alanları ölçeğindeyse, başka bir yerleşme istikrarsızlığı, yani yerel ve kentler arası nüfus hareketliliği gözlenmektedir. Bir nüfusun ömür boyu aynı yerde, doğduğu köy ya da semtte yaşaması olayı, sanayi ülkelerinde bütünüyle ortadan kalkmıştır; gelişmekte olan ülkelerde de, kalkmaya yüz tutmuştur. Sözkonusu olan yerlerin zenginliğine ya da yoksulluğuna bağlı

olarak, nüfus hareketliliği, bir toplumsal yükselme ya da gecekondu semtleri gelişmesinin belirtisidir. Bu durum, gerek nüfus sayımcılarının, gerek coğrafyacıların işini karmaşıklaştırmakta, ama aynı zamanda da yeni araştırma konuları ortaya çıkarmaktadır.

SONUÇ

Nüfus coğrafyası iktisadi coğrafyadan ayrılamaz. Bir nüfus bilimi olan demografi iktisat gibi öngörüye dayanan bir bilimdir. İktisadi perspektiflerin kesinlikleri bağlı oldukları çok sayıdaki talihsiz olayla zedelenirken, demografik perspektifler herhangi bir politika değişikliğinin ancak uzun vadede etkisini göstermesi nedeniyle orta vadeli bir kesinlik taşıyabilir. Çin ailesine dayatılan önlemlere, her çiftin ancak bir çocuk yapma hakkına sahip olmasına karşın, Çin nüfusu 21. yüzyılın başlarında bile artmaya devam edecektir. Daha sonra da çalışma yaşındaki insanlarla yaşlılar arasındaki dengesizlik önemli bir sorun oluşturacaktır. Bunun anlamı nüfus artışını belirsizliklerle dolu ekonomiye uydurmanın mümkün olmadığı, ekonominin demografik zorunlulukları hesaba katmakla yükümlü olduğudur. Niceliksel düzeyde nüfus hareketi gücüyle niteliksel düzeyde ekonomi ve toplumsal politikanın gücü karşı karşıyadır. Gençlerin işsiz kalması anlamındaki bu kötü durumu biraz olsun gidermek için, bugün, yeni üretim tekniklerinin ve hizmet biçimlerinin uygulanmasından doğan yeni iş alanlarına uygun mesleki eğitim politikaları gündemdedir. İktisadi politika ve mesleki eğitim politikası, tekniklerin değişimi ve konjonktür değişiklikleri "senaryolarını" ve nüfus artışı hızının baskısını dikkate almak zorundadır.

Ideal uyum uzun vadede ve özellikle de teorik düzeyde, potansiyel kaynakların ve ihtiyaçların tüketimi kapasitesini belirleyen nüfus ile çevrenin bu nüfusu içine alabilme kapasitesi arasındaki denge üzerine dayanmalıdır: Bu, *optimum* nüfus nosyonudur. Bu optimuma tekabül eden insan sayısına bağlı olarak *aşırı nüfus* veya *nüfus seyrelmesinden* söz edilebilir. Optimum, nüfusun sahip olduğu tekniklerin düzeyi, ekonomik ve toplumsal yapı ve özellikle de ülke gelirlerinin ülkede yaşayanlarla ülke dışında bundan yararlananlar arasındaki dağılımından kaynaklanan durum ve koşullara bağlı olabilir Öte yandan optimum, aktif nüfusla aktif olmayan nüfusun dağılımına uygun olmalıdır. Nüfusun yaşlanması tüketici sayısını üretici sayısına oranla çoğaltarak bir aşarı nüfus ve "aktifler"in azalmasıyla da nüfus seyrelmesi sonucunu doğurabilir. Gelişmekte olan ülkelerde görüldüğü gibi genç nüfusun artması da bir başka sonuçtur. Optimum nüfus kavramı hiçbir zaman gerçekleşmemiş iki koşul varsayar: efektif nüfusun ve nüfus bileşiminin, kullanılabilir kaynakların her bakımdan istikrarı veya iktisadi gelişme ile demografik gelişmenin eşzamanlı hale getirilmesi. Dolayısıyla farklı büyüme ritmlerindeki bölgeler arasındaki koordinasyonu sağlayacak bir iktisadi strateji ve bir nüfus politikasını yerleştirmek sözkonusudur.

Bazı olgular göz önüne alındığında, özellikle birtakım göstergelerin oldukça kritik bir aşırı nüfus artışı tehlikesine karşı "uyarıcı" olarak algılanması gerekir: Her şeyden önce açlık ve kronik kıtlık, göç etme eğilimi ve işsizlik. Bu göstergelerin eşzamanlılığı ve nüfusun hızla artması yakın gelecekte bizi bekleyen bu ciddi tehlikelere dikkatleri topluyor

Nüfus artışının orta vadede karşı konulamaz

bir biçim alması nedeniyle bu artışı uzun vadede durdurmak için kesin önlemler alınmalıdır. Bunun tek yolu da acil ihtiyaçlara cevap verebilecek kaynakların transferi ve gayrî safi milli hasılanın artırılmasıdır. Bu da üretim yapısının ve tekniğin yeniden gözden geçirilmesini gerektirir. Uluslararası ilişkilerde "azgelişmiş" diye nitelenen sanayileşmemiş ülkelerin karşılaştıkları sorunlar bunlardır. Bu ülkeler 20-30 yıl gibi kısa bir sürede nüfuslarının ikiye katlanması ihtimaliyle karşı karşıyalar. Bazı uç durumlarda "demografik geçiş", yani doğum sayısının azaltılması politikasının perspektifleri ne olursa olsun, önemli iktisadi değişimlerin -özellikle de tarım alanındakiler- aciliyeti gözle görülür bir karakter kazanmıştır. Bu iktisadi değişimler yapısal bir dizi faktörden bağımsız olarak milli gelirin bir bölümünün halkın en temel ihtiyaçlarının her geçen gün artmasının gerektirdiği verimsiz yatırımlara aktarılmasını zorunlu kılan nüfus artışıyla frenlenmiştir. Bu aktarım "demografik yatırım" olarak tanımlanmış ve yaşam koşullarında herhangi bir kötüleme olmaksızın, yılda yüzde 1'lik bir nüfus artışı için gayrı safi milli hasılanın yüzde 6'sından az olmayacak bir oranda saptanmıştır. Bir başka deyişle 1970'lerin son beş yılında yüzde 3,5'luk bir büyüme gösteren Cezayir gibi bir ülke milli gelirinin beşte birini nüfus artışının dayattığı ihtiyaçlara ayırmak zorunda kalmıştır. Aynı dönem boyunca gayrı safi milli hasıla artışı yılda yüzde 2,5 olduğundan, hızlı nüfus artışının iktisadi gelişmenin ulusal kaynaklara dayanarak gerçekleşmesi önünde bir engel teşkil ettiği çok açık bir gerçektir. Nüfus artışı borçlanma sonucunu ve gelişmenin yavaşlaması sonucunu doğurur Bu sonuçtan, özellikle tarımda, nüfus fazlalığının mümkün kıldığı fazla

emek kullanarak bile kurtulmak mümkün değildir.

Çağımızın en temel paradoksu sanayileşmiş ve çok fazla olanağa sahip ülkelerin en az nüfus artışına tanık olmasıdır. Hatta Almanya'da nüfus gerilemektedir. Buna karşılık kendi öz kaynaklarıyla beslemek zorunda oldukları nüfusu azaltmak için mücadele etmesi gereken yoksul ülkelerde hızlı nüfus artışı devam etmektedir Başka türden diğer bir paradoks da 1970'lerin sonundan itibaren sanayileşmiş ülkelerde faal nüfus oranının düşmesine karşın görülen işsizliktir. Bu iki tip ülke grubunun tek ortak noktası üretim kapasitesinin ve yaşama araçlarının kullanım biçimlerinin yetersizliğidir. Nüfusu hızla artan "azgelişmiş" ülkelerde orta vadede bu durumdan çıkış, kendi kültür ve doğal koşullarına uygun yapısal (özellikle tarım reformu) ve teknolojik bir devrim arayışıdır. Sanayileşmiş ülkelerde ise çalışma ve hizmet biçimlerinin verimlilik teknolojisi ile efektif nüfus arasındaki yeni bir nitel ve nicel ilişkiye uyum gösterme çabası gündeme getirilmelidir. Japonya 1950 ile 1980 arasında göz kamaştırıcı bir süreç yaşamıştır.

Sonuçları en iyi ihtimalle 40 yıl sonra alınabilecek bir "demografik geçiş"in genelleşmesini beklerken, 50 yıl içinde herkesin sorununun çözümünün, kişi başına düşen gayrı safi milli hasılanın 60.000 ile 100.000 frank arasında olduğu kriz içindeki sanayileşmiş ülkelerle, kişi başına düşen gayrı safi milli hasılanın 10.000 frank olduğu (Brezilya) ve 1.000 franktan az olduğu (Hindistan ve bazı Afrika ülkeleri) ülkeler ekonomileri arasında yeni bir denge kurulmasında yattığı ortadadır. Bu yüzyılın sonunda en temel sorunlardan birisi olan bu soruna coğrafi yaklaşım bölgeler arasındaki eşitsizliği sınırlamayı ve giderek gidermeyi hedeflemelidir. Sa-

nayileşmiş ülkelerde bugün 1 milyar 200 milyon insan yaşıyor: bunun da dörtte birinden azını 15 yaşından küçükler oluşturuyor. "Azgelişmiş" ülkelerde yaşayanların sayısı ise 4 milyar civarında: Bu nüfusun aşağı yukarı 15 yaşından küçüklerden meydana geliyor. Birleşmiş Milletler 2000 yılında sanayileşmiş ülkelerde 1 milyar 300 milyon, "azgelişmiş" ülkelerde ise 3,5 milyarı Asya'da olmak üzere 5 milyar kişinin yaşayacağını ileri sürüyor. Federal Almanya nüfusu on yılda bir milyon azalacak, buna karşılık Cezayir'in nüfusu ise 19 milyondan 35 milyona çıkacak. Bu rakamlar nüfus coğrafyasına öncelikli bir ağırlık verileceğinin bir kanıtı. Bu nüfus coğrafyasının rolü stratejiler gerektiren bir dinamiğin unsurlarını yerel koşullara ve bölgelere uyarlamaktır.

BIBLİYOGRAFYA

I. Clarke, John; *Population Geography*, Pergamon Oxford Geographies, 1972.

- *Population Geography and the developing countries*, 1971.

Jones, H.R.; *A population Geography*, Londra, Harper & Row, 1981.

Lacoste, Y.; *Géographie du sous-développement*. Paris, Presses Universitaires de France, 1982.

Lerat, S.; *La population du monde*, Montreux, Bréal, 1978.

Noin, D.; *Géographie de la population*, Paris, Masson, 1988.

- *La transition démographique*, Paris, Presses Universitaires de France, 1983.

Ortolani, M.; *Geografia della populazione*, Milan, Vallardi, 1975.

Pinchemel, Ph. ve G.; *La face de la terre*, Paris, Armond Colin, 1988.

Thumerelle, P.J.; *Peuples en mouvement*. La mobilité spatiale des populations, Paris, SEDES, 1986.